

Vrienden van
DEN HAAG

ONS
DEN HAAG

Van de voorzitter

Vrienden en Vriendinnen!

Met de omslagfoto op ons blad brengen wij een ode aan Voorhout Monumentaal. Het was een feestelijke middag, 10 mei, toen onder klaterend zonlicht, gezeefd door het bladerdak op ons mooie Voorhout, de openlucht tentoonstelling werd geopend. Wat zijn we toch bevoorrecht met ons Voorhout als openbare kunstsalon. Fijn dat Pulchri Studio, ondanks schaarse middelen, dit toch weer voor elkaar heeft gekregen, samen met West dat een glazen paviljoen heeft opgericht. Flaneur omgeven door Blow-up kunst. Waar de een zich opblaast, wordt de ander weggeblazen, al met al een bont feest.

Symposium zeespiegelstijging

Enigszins gerustgesteld kunnen we terugkijken op ons goedbezochte symposium over de zeespiegelstijging op 3 mei jl. Met name nadat Marcel Taal, expert kustveiligheid van Deltares, uitlegde hoe met zandsuppletie het natuurlijke proces van duinvorming goed kan worden versterkt. Wethouder Barker kon ons verzekeren dat het stadhuis serieus werkt aan toekomstscenario's hoe de stad te beschermen. Zie het verslag in dit blad op pagina 6 t/m 8. Goed dat wij als vereniging een dergelijke informatieve bijeenkomst met bestuur en wetenschap hebben kunnen organiseren.

Biografie over Zwolsman

Nog lang na zijn dood gonst de naam Zwolsman door onze stad. Nu is zijn biografie verschenen van historicus en publicist Dick Brongers. Destijds ging Zwolsman door voor een visionair, nu als sloper van onze stad. Met gevoel voor ironie heeft de schrijver mij, namens de Vrienden, uitgekozen om namens u allen in het Kurhaus het eerste exemplaar in ontvangst te nemen. De dreiging van Zwolsman

Auteur Dick Brongers en onze voorzitter in het Kurhaus. Foto: Loek Bos

het Kurhaus te slopen vormde immers aanleiding tot de oprichting van de Vrienden. Daarnaast ben ik de zoon van een vader die als advocaat talloze processen heeft gevoerd tegen de afbraak door Zwolsman van het oude, romantische Spuikwartier.

Haags stadsbestuur:
“Laat niet andere steden er met de talenten en de creativiteit vandoor gaan: kunst & cultuur horen op uw bucket-list!”

Ik heb een levendige jeugdherinnering aan het geval Zwolsman: Tijdens de zondagsmis in de Lourdeskerk in Scheveningen, die ik met mijn moeder bezocht, beklom een kalende heer met een glimmende schedel, strak in donker pak, het altaar en zong met krachtige operastem een mooie Maria-aria. Dat was de heer Zwolsman. Als mijn moeder thuis vertelde wie er had gezongen, barstte mijn vader uit: “wat ‘n schijnheiligheid, die Roomse bunkerbouwer, denkt die slechterik daarmee hemelpunten te verdienen?”

Of hij die uiteindelijk zal verdienen valt te lezen in de biografie, die leest als een avonturenroman. Een recensie van het boek door Piet Vernimmen zal op de website van de Vrienden worden geplaatst. Het is verkrijgbaar bij Boom Uitgevers.

Culturele teloorgang

Het ambitieuze plan voor een Escher-museum in het voormalige gebouw van de Amerikaanse ambassade is afgeblazen, omdat Amsterdam al gaat komen met een groot ‘Escherevent’.

Wij schreven het stadhuis deze noodkreet: “Terwijl in Rotterdam de vlag uitgaat voor een nieuw, spectaculair museum Fenix, is in Den Haag sprake van een gestage uittocht: North Sea Jazz, Toneelgroep De Appel, Parkpop, Festival Classique, Pasar Malam, Literatuurmuseum, Kinderboekenmuseum, sluiting Louis Couperusmuseum ... West Den Haag, de creatieve industrie en kunstenaarsbroedplaatsen in de Binckhorst, concerten in de Nieuwe Kerk, Theater Pepijn, Diligentia, Branoul, theatergroep House of Rat in de Appelloods, Billy Town; hun aller voortbestaan is ieder jaar weer ongewis.

Nu dreigen we het RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, te verliezen door de sloop van de KB zonder dat het Rijksvastgoedbedrijf vervangende huisvesting biedt. Hier trekken we als Vrienden van Den Haag een rode streep.

We begrijpen dat de gemeentelijke middelen beperkt zijn, maar hoe proactief spreekt de gemeente het Rijk aan, of Europa of investeerders? Maak Den Haag interessant voor mecenasen. Kunst en Cultuur worden verwaarloosd.

Met Vriendengroet,
uw voorzitter,
Rupert van Heijningen

Rectificatie:

In Ons Den Haag 2025-02 pagina 28, is DSO weergegeven als de afkorting van Digitaal Stelsel Omgevingswet. Dit is onjuist. In deze tekst stond DSO voor Dienst Stedelijke Ontwikkeling. Met dank aan de oplettende lezer.

DOEL VAN DE VERENIGING:

'HET BEVORDEREN VAN DE LEEFBAARHEID VAN DEN HAAG MET BEHOUD VAN ZIJN KARAKTERISTIEKE WAARDEN'

BESTUUR

Rupert van Heijningen,

voorzitter

Michael Toorop, secretaris,
hoofdredacteur Ons Den Haag

Pieter Boot, penningmeester

Elsbeth van Hijckama Vlieg,

coördinator werkgroep

Stedelijke Vernieuwing

Emilie Linssen-van Rossum,

coördinator werkgroep

Levende Historie

Frank Hendriks, coördinator

werkgroep Activiteiten

Robbert Coops, coördinator

werkgroep Communicatie

SECRETARIAAT

Postbus 85977

2508 CR Den Haag

info@vriendenvandenhaag.nl

Bankrekening

Voor alle betalingen aan
de Vereniging

NL 15 TRIO 0197 7883 94

Ledenadministratie

ledenadministratie@

vriendenvandenhaag.nl

Nieuwe leden

Nieuwe leden kunnen zich
schriftelijk aanmelden bij het
secretariaat of online via
www.vriendenvandenhaag.nl.

De jaarlijkse contributie

bedraagt € 35,-

Kamer van Koophandel

Inschrijfnummer 404 098 95

Foto omslag

Voorhout Monumentaal, bui-
tenbeelden Lange Voorhout

Foto: Esther Langendam

2 Van de voorzitter

4 Johan de Witt in Den Haag

5 Symposium Stad en Zee

8 Den Haag van het Fin de Siècle

10 Een groen jubileum: de Haagse Bomenstichting bestaat 10 jaar!

11 Bijzondere straatnamen, Koediefstraat

12 Stadsoases in een versteende stad

14 Een Vriend stelt zich voor

15 Op zoek naar Willem Hussem

18 Een meesterwerk in de berm

19 De zendmast van Bezuidenhout: een iconisch baken in Den Haag

21 Een hoekie duins, de joodse begraafplaats

22 Boekbespreking: Reinkenstraat 19

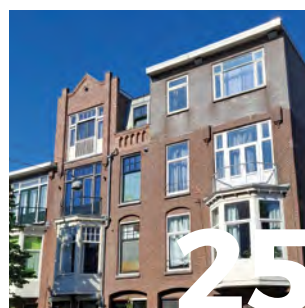
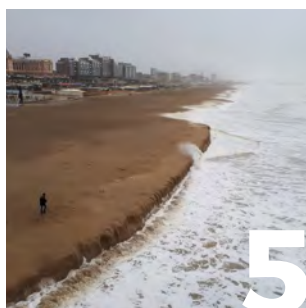
23 Een parel onder de Haagse familiebedrijven: de Firma Stahlecker

25 Architectuur: De stad als Gesamtkunstwerk

28 SamenSprak - Het Gilde Den Haag

29 Herinneringserfgoed: Monument voor de Stedenbouw aan de Van Ouwenlaan

30 Column: Vloeibaar Haags erfgoed

Johan de Witt in Den Haag

STAATSMAN IN HET HART VAN DE REPUBLIEK

Het is dit jaar precies 400 jaar geleden dat de beroemde politicus en wiskundige Johan de Witt (1625–1672) werd geboren. In het centrum van Den Haag zijn diens sporen nog altijd zichtbaar en voelbaar. Als raadpensionaris van Holland – de machtigste positie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden – stond hij bijna twintig jaar aan het roer van het landsbestuur. Zijn politieke en persoonlijke lot is onlosmakelijk verbonden met de Hofstad, waar hij werkte, leefde en uiteindelijk tragisch om het leven kwam.

Op de Plaats, direct naast het Buitenhof, staat sinds 1918 een standbeeld van Johan de Witt. Het is vervaardigd door beeldhouwer Frederik Engel Jeltsema en toont De Witt in 17e-eeuwse toga, met een document tegen de borst gedrukt – een verwijzing naar zijn diplomatieke en bestuurlijke kwaliteiten, bijvoorbeeld bij het sluiten van de Vrede van Breda. Het beeld staat op de plek waar Johan en zijn broer Cornelis (1623–1672) op 20 augustus 1672 door een woedende menigte werden vermoord. Rond het voetstuk staat een smeedijzeren hek met gedenkplaat, waarmee deze beladen plek als herinneringsplaats is gemarkeerd.

Johan de Witt werkte jarenlang in het Binnenhof, het bestuurscentrum van de Republiek. In de Trêveszaal vergaderde hij met de Staten van Holland en bepaalde hij mede het buitenlandse beleid. Het Torentje zelf was toen nog een bijgebouw (mogelijk een tuinhuis of uitkijktoren) bij de grafelijke gebouwen aan de Hofvijver. Het wordt pas sinds 1982 gebruikt als werkkamer van de minister-president. De Witt was geen monarch, maar wel de meest invloedrijke bestuurder van zijn tijd.

Standbeeld Johan de Witt op de Plaats – Buitenhof 33 – in Den Haag. Foto: Eline Bos

Door Adriaen Hanneman in 1652 geschilderd. Museum Boymans van Beuningen

Een moderne verwijzing is te vinden in het Statenkwartier, waar de Johan de Wittlaan zijn naam draagt. De lange laan, niet ver van het Vredespaleis, herinnert aan De Witts internationale diplomatie en zijn visie op burgerlijk bestuur. Ook in het Haags Historisch Museum en het Nationaal Archief is zijn erfenis terug te vinden in documenten, brieven en geschriften.

De Witt was meer dan een bestuurder. Hij was ook wiskundige, schrijver en denker. In een tijd van opkomende politieke spanningen bleef hij vasthouden aan de idealen van vrede, rationaliteit en bestuurlijke orde. In Den Haag woonde hij aan de Kneuterdijk 6, in een huis dat hem als raadpensionaris ter beschikking was gesteld. Daar ontving hij vorsten, diplomaten en wetenschappers – onder wie de filosoof Baruch Spinoza, met wie hij correspondeerde over de verhouding tussen rede en macht. Het huis is nu bekend als het Johan de Witthuis en maakt deel uit van het complex van de Raad van State.

Zijn tragische dood tijdens het Rampjaar 1672 – het jaar van oorlog, paniek en politieke ommekeer – vormt nog altijd een schaduw over zijn nalatenschap. Voor Den Haag is Johan de Witt een historisch boegbeeld: een staatsman van formaat, gevormd door de stad en gestorven in haar straten. De herinneringen aan hem vormen een venster op een periode waarin Den Haag het kloppend hart was van de Republiek. Zijn sporen in de stad zijn niet alleen stenen of straatnamen, maar blijvende tekenen van politieke moed en intellectuele scherpte.

Michael Toorop,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Symposium Stad en Zee

HÈT ANTWOORD OP DE ZEESPIEGELSTIJGING: ZAND, ZAND, ZAND!

Zo'n 130 leden en genodigden troffen elkaar op 3 mei in het Spuitheater voor een debat over de zeespiegelstijging en de kustveiligheid in Scheveningen. Marcel Taal, expert kustveiligheid van Deltares, het Nederlandse kennisinstituut voor water en ondergrond, nam ons mee in het samenspel van zee en zandige kust. Martin Wörsdörfer gaf als voorzitter van de Vereniging van Strandexploitanten Scheveningen (VVS) ons een indruk van het ondernemersbelang in het badtoerisme. En tenslotte liet wethouder Robert Barker ons zien hoe in grote lijnen het stadsbestuur wil omgaan met een stijgende zeespiegel.

Gespreksleider Joris Wijsmuller nam meteen al een ferm voorschot op de discussie met vragen aan de zaal: Maakt u zich ongerust over de zee? Heeft u al een noodplan gemaakt? De eerste reacties waren laconiek: we kunnen de trap op naar de zesde verdieping, met een volle wijnkast zingen we het wel uit, en we kopen alvast een bootje. Maar al gauw drong de ernst van het thema door. Zo makkelijk zou de zee het achterland niet inlopen. Er wordt immers gewaakt door Rijkswaterstaat en door het waterschap. Maar toch, hoe zou dat gaan met de voorzieningen in geval van nood? Hebben we dan nog stroom? Kunnen we nog weggelopen? Wat gebeurt er met de open haven? Lopen de lage stadspolders niet een veel groter risico? Nu al komt het grondwater omhoog door de opwaartse druk vanuit de zee. Tot voor kort waren er nog zwakke plekken in de zeewering, zoals bij de Keizerstraat en de Harteveltstraat; zijn die ook voor de toekomst opgelost? Is de nieuwe boulevard op termijn afdoende? De watersnoodramp van 1953 overviel ons; dat willen we niet opnieuw meemaken. Dus wat te doen?

Marcel Taal had hierop al direct een antwoord, vrij naar Cruijff: "Als je een speler ziet sprinten, dan is hij te laat vertrokken". Voor de zeespiegelstijging zijn we nu al wel aan het lopen. Deltares doet onderzoek en geeft beleidsadvies. Het geeft inzicht in hoe de kust werkt. Die bestaat in heel Nederland uit zand. Een flexibele zeewering is bij een stijgende zee het beste. Alleen zijn er wel verschillen. Het Wad, de Hollandse kust en de Delta, met ieder met hun specifieke eigenschappen. Golven voeren zand aan en bouwen de kust op. Om vervolgens aangejaagd door wind en vloed weer het nodige af te kalven en in rustiger zee weer te laten bezinken. Waarna de getijden en stromingen het zand weer naar het strand terugbrengen, en het door de wind verder het land wordt ingeblazen naar een veilige duinenrij. Een dynamisch systeem dat over de jaren heen

in evenwicht is, van het diepe water tot aan de duinvoet en verder.

Tot er een blokkade zich voordoet: een dam, bebouwing, of een zeegat voor een haven. Daar zal zand gecompenseerd moeten worden. Op de juiste plek, met de juiste frequentie, met de berekende hoeveelheid op het juiste tijdstip. In 1990 is Rijkswaterstaat daarmee begonnen en sinds 1996 zien we dat hierdoor de kustlijn zich zeewaarts verplaatst. Behalve bij kustplaatsen die met harde zeeweringen werden beschermd. Daar moet zand blijvend worden bijgestort. Zo ook bij Scheveningen. Zeker bij een zeespiegelstijging van 2 – 3 mm per jaar, die wellicht nog gaat versnellen. Over de mate waarin bestaat nog veel onzekerheid, maar voorlopig zitten we tot 2050 nog wel goed. Het zand blijft in het systeem zitten, als we er zuinig mee omgaan en ermee kunnen blijven werken. Zo kan de kustlijn zorg worden volgehouden, maar dan moeten we ook adaptief zijn in de ruimtelijke inrichting van de kuststrook.

De komende 30 jaar kunnen we de tijd gebruiken om gefaseerd naar de nodige keuzes toe te groeien en maatregelen te nemen waarvan we later geen spijt krijgen. Ondertussen maakt het uit of we wel of niet het strand bebouwen en daarmee al of niet het zandsysteem belemmeren. Voor Scheveningen geldt hetzelfde als voor de hele kust van Nederland: vasthouden, meebewegen en beschermen.

Martin Wörsdörfer liet zien dat de ondernemersbelangen op het strand en aan de boulevard gebaat zijn bij een aantal omgevingsvoorwaarden. Vooral de toegankelijkheid voor het publiek speelt een rol: de bewegwijzering, het parkeervolume,

De ondergelopen haven. Afbeelding: gemeente Den Haag

Strandafslag. Afbeelding: gemeente Den Haag

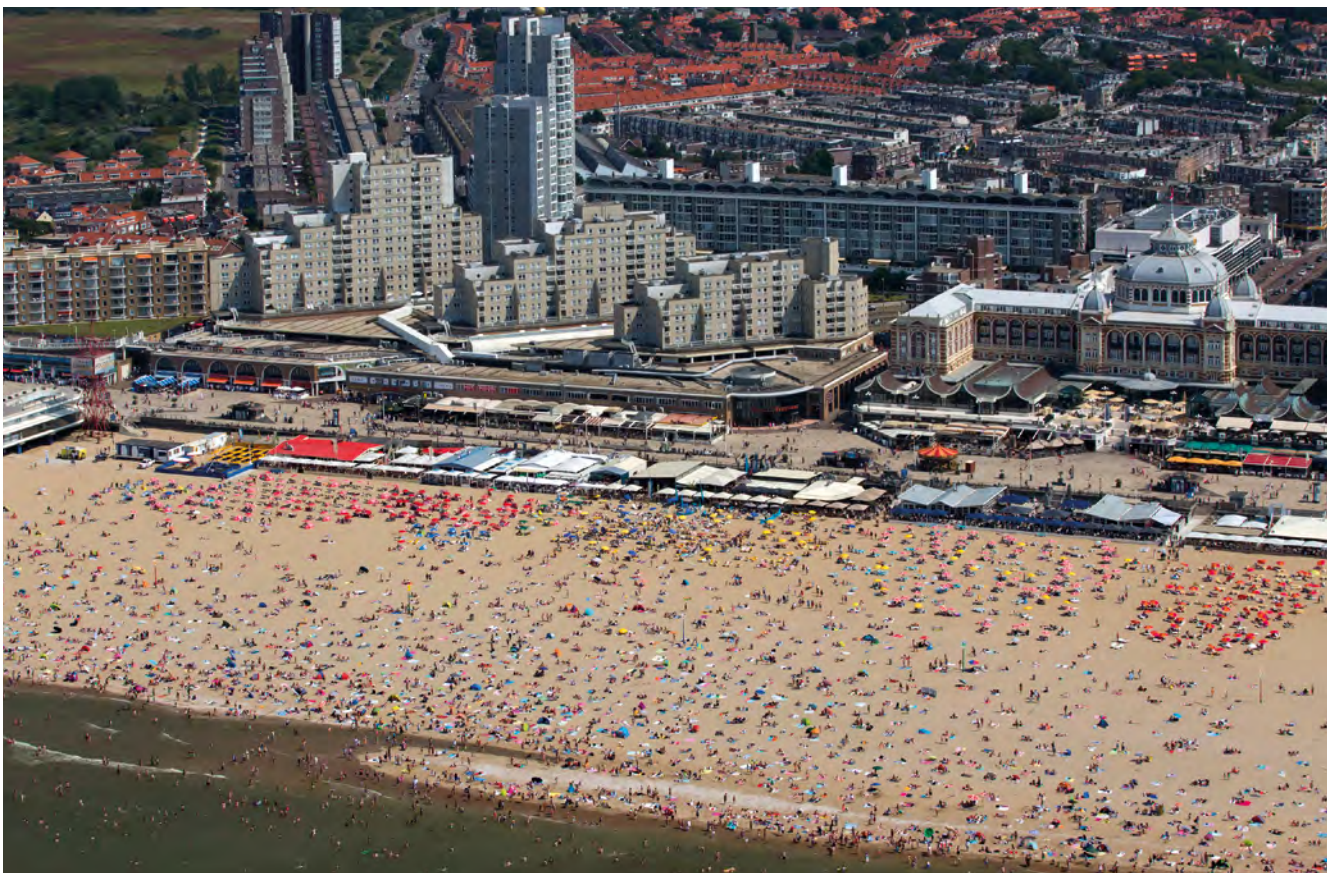
de parkeertarieven en het openbaar vervoer. Maar ook het beheer van de openbare ruimte en de kwaliteit van het uitgaan in de badplaats spelen een rol. Er is behoefte aan meer evenementen. Sowieso kan er niet genoeg reuring zijn op de boulevard en op het strand. Zon, zee en dit alles zorgen voor 16 miljoen bezoekers per jaar, en in de zomer voor werkgelegenheid voor zo'n 6000 mensen. Al deze levendigheid draagt bij aan de gehele Haagse economie, en aan de rijkheid van het stadsleven van de Haagse inwoners, in weerwil van de overlast die er af en toe ook is.

Dit zijn de belangen die worden geraakt door een verdergaande zeespiegelstijging en de maatregelen waarmee de badplaats zich op termijn daartegen te weer moet stellen.

De bad-ondernemers weten wel dat er wat op ze afkomt, maar hebben zich nog niet echt ingesteld op het afbreukrisico van ruimtelijke ingrepen, of het uitblijven daarvan. Klantenstromen kunnen uitvallen, vergunningen kunnen moeilijker worden, evenals financiering van verduurzaming of de verzekering van de opstallen. Zij zijn nu gedwongen om demontabel te bouwen, maar zouden graag bedrijfseconomisch efficiënter werken. Met permanente gebouwen zou de seizoensbeperking minder zijn, een breder aanbod kunnen ontstaan en innovatie meer kans maken.

Wat het ook gaat worden met de kustveiligheid, de bad-commerce zit natuurlijk liever aan zee dan achter de duinen, maar zal zich altijd aanpassen. Dat is de veerkracht van de ondernemer. Zij zijn erbij gebaat op tijd te weten waar ze aan toe zijn, een goed debat te hebben over optimalisatie om uiteindelijk te komen tot een gezamenlijk doordacht ontwikkelingstraject.

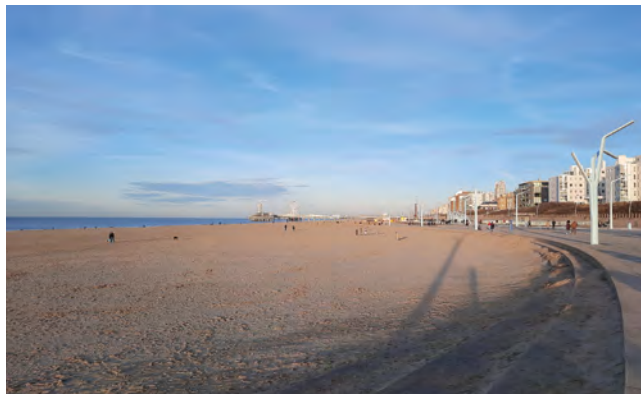
Wethouder Barker richtte vervolgens concreet de blik op de toekomst. Het gaat om de veiligheid van 600.000 inwoners en een bevolking van 1,5 miljoen in het achterland. Bescherming zal verankerd moeten zijn in ruimtelijke plannen. Het perspectief hierop wil het gemeentebestuur zelf ontwikkelen, in samenspraak met de stad. Zo heeft het nu twee scenario's opgesteld. Een stad direct aan zee met harde waterkeringen en een stad achter een extra duinenrij. Het eerste scenario is ook nu al van kracht, en zal tot 1 meter

Reuring op het smalste stukje strand. Afbeelding: gemeente Den Haag

Het verleden. Afbeelding: gemeente Den Haag

Het heden. Afbeelding: gemeente Den Haag

zeespiegelstijging kunnen standhouden. Maar uiteindelijk zal deze harde variant niet voldoende zijn. De vraag is wanneer dat omslagpunt zich aandient. Den Haag wil er niet op wachten. Enerzijds moet zoveel mogelijk de oorzaak worden bestreden, de opwarming van de aarde, maar anderzijds is de bescherming van de kust nu al serieus ter hand te nemen. Het hele gebied van bad en haven ligt immers buitendijks.

Hoe hoger de zee komt te staan, des te meer wordt het aantal knelpunten in de zeewering, des te groter de kans op wateroverlast, ook achter de duinen, des te invasiever wordt de verzilting en het effect daarvan op de natuur en des te aanzienlijker het risico van economische schade.

Den Haag wil ook in de volgende eeuw op de huidige plek blijven liggen en zal haar gebied dus beter moeten beschermen. Richtlijnen daartoe komen voort uit het *Kennisprogramma Zeespiegelstijging* en volgen de normen van het rijk en het waterschap. In het scenario *Den Haag stad aan zee* zou er bij een stijging van meer dan 1 meter een stormvloedkering in de haven moeten komen, en een Morales boulevard XL ofwel een multifunctionele dijk langs de gehele Scheveningse kust. Bij meer dan twee meter is het afgelopen met onze open haven; dan zal een zeesluis noodzakelijk zijn.

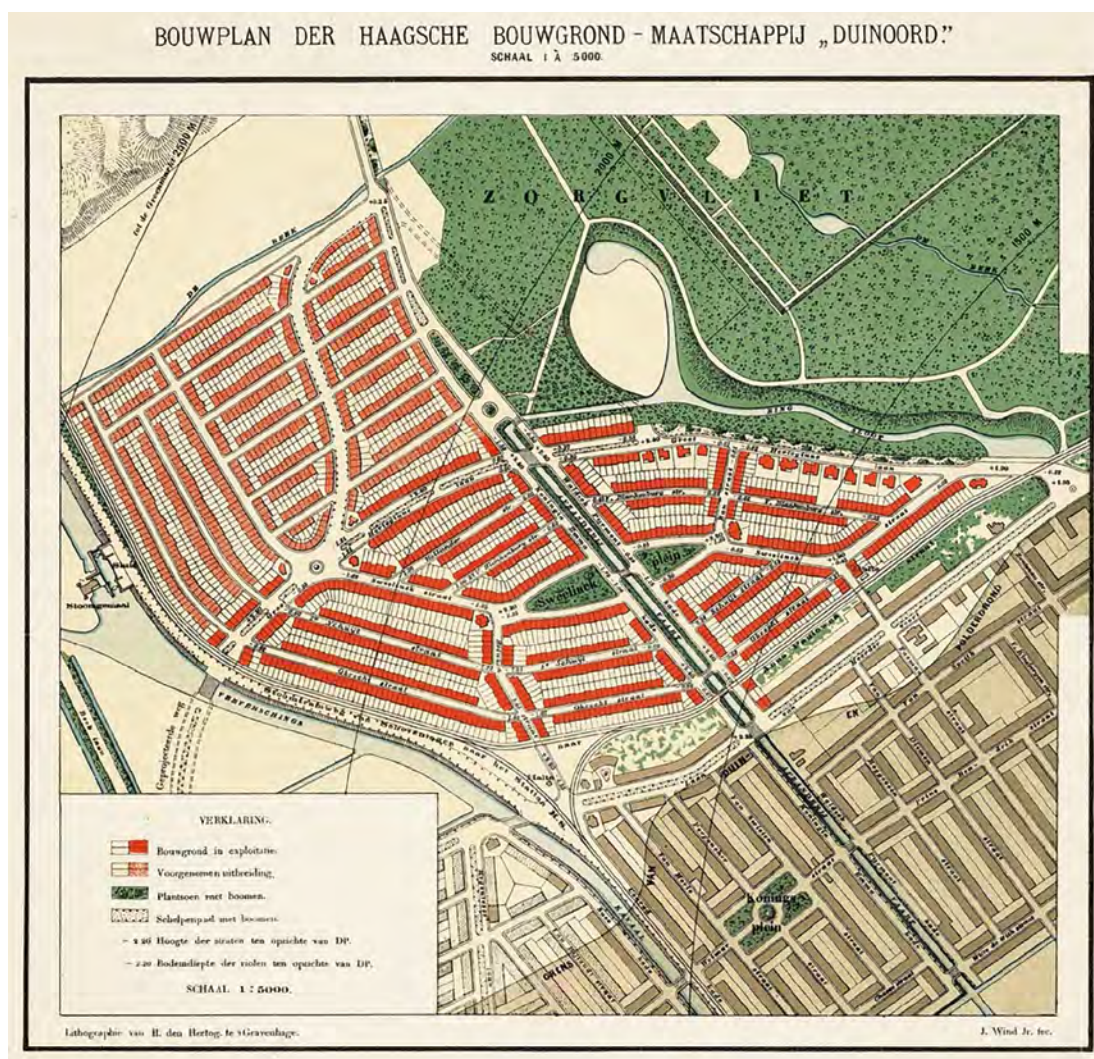
Bij het scenario van *Den Haag stad achter de duinen*, zal vooral duinaangroei nodig zijn. Dan wordt overgeschakeld naar het z.g. dynamisch kustbeheer, door verstuiwing mogelijk te maken en een breed duingebied te laten ontstaan. Door zandsuppleties, door extra duinen zoals de zandmotor aan te leggen en harde constructies in de zeereep te vermijden waar dat kan. Op deze manier blijft er voldoende zand in het kustprofiel om de cyclus van verstuiwing, afkalving en aanvoer van zand door te zetten. Bij een zee die meer dan 2 meter stijgt hebben we een 200 meter brede duinenrij nodig, en ook dan voor de haven een zeesluis.

De gemeente gaat nu, voortbordurend op deze twee scenario's, onderzoeken hoe de ruimtelijke aanpassingen in de tijd kunnen worden uitgezet en hoe alle belangen kunnen worden afgewogen. Ook al lijken de uitdagingen nog ver in de toekomst te liggen, het klimaat meldt zich vanzelf. Hopelijk zal dan blijken dat we op tijd zijn gestart met het inzetten van een door alle belangen gedragen adaptatiestrategie.

[Elsbeth van Hijckama Vlieg,](mailto:sv@vriendenvandenhaag.nl)
sv@vriendenvandenhaag.nl

De toekomst (Studie van Flux landscape architects). Afbeelding: gemeente Den Haag

De uitbreiding van Duinoord, ca 1895, ontwerp van Lindo. Bron: Haags Gemeentearchief

Den Haag van het Fin de Siècle

DE VISIE VAN I.A. LINDO OP DEN HAAG

In Den Haag hoort men vaak dat er geen visie bestaat op de stad, de leefomgeving en de stedelijke ontwikkeling. Deze opvatting getuigt echter van een kort geheugen. Al in een vroeg stadium bestond er wél een visie op de stad, onder andere ontwikkeld door Frederik Hendrik en Constantijn Huygens, en later door koning Willem I. Met name in de moderne tijd – die aan het einde van de negentiende eeuw aanvangt – hebben diverse actoren binnen het ruimtelijk domein uitgesproken visies geformuleerd over Den Haag, de kwaliteit van de leefomgeving en de groei van de stad. Het betrof personen in uiteenlopende functies: soms een afdelingsdirecteur, een adviseur van het college, een wethouder of een vertegenwoordiger van een politieke partij; soms ook een particuliere belanghebbende. Gewoonlijk

ging het om netwerken van betrokkenen die gezamenlijk een helder beeld voor ogen hadden van hoe de stad eruit zou moeten zien – een stadsbeeld.

In een reeks artikelen worden de personen en netwerken beschreven die een rol hebben gespeeld bij het tot stand komen van verschillende stadsbeelden. Aan bod komen onder meer de periode van het Fin de Siècle met Lindo (1890–1910), het Interbellum met Berlage (1916–1930) en Dudok, de wederopbouw onder Van der Sluijs, de tijd van Bouwen voor de Buurt, het roemruchte programcollege (1986–1990), de gouden periode van het New Urbanism (1990–2010) en de meest recente fase: Verdichten–Verduurzamen–Vergroenen (2016–2025).

Het contrast kon niet groter met de armetierige rijtjeshuizen in eindeloze stenige straten uit de late negentiende-eeuwse arbeiderskwartieren, de burgerwijken met haar rotondes en de luxe woonparken. Provisorisch door bouwgrondmaatschappijen en eigenbouwers in elkaar geflanste wijken. Het stadsbeeld van het fin de siècle uit de periode van ca. 1890 tot 1910 zou schilderachtige wijken opleveren met een grote diversiteit aan architectuur vol ‘Eigenart’ binnen het orthogonale ‘Schema’ van Den Haag. Woonwijken als dorpjes binnen doorgaande wegen (lange lijnen) zoals het Regentesekwartier, Valkenboskwartier, Duinoord, Statenkwartier, Transvaalkwartier, Renbaankwartier, Schilderswijk-Zuidwest en delen van Benoorden- en Bezuidenhout. De hang naar individualiteit tijdens het fin de siècle werd letterlijk in een grote diversiteit aan woonhuizen en winkels vertaald. Een feest van materialen, kleuren, vormen, torentjes, groene voortuintjes, pleinen, parken en boomrijke lanen.

Reorganisatie en schaalvergroting

Dat kwam mede door de reorganisatie van de Dienst Gemeentewerken in 1890 en de komst van directeur-architect Isaac Anne Lindo (1848-1941) die nieuwe Duits/Oostenrijkse ideeën over stedenbouw introduceerde. Zijn visie werd gedeeld door belangrijke tijdgenoten zoals architect en raadslid Bernhard van Liefeland (1857-1919) en grote projectontwikkelaars zoals Adriaan Eliza Herman Goekoop (1859) en Daniël François Scheurleer (1855-1927).

Ook zette de natuurliefhebber Lindo de lofzang uit het verleden van koopman en humanist Lodovico Guicciardini en Constantijn Huygens over het groene en dorps karakter ferm door in de stad.

Lindo had zijn tijd mee met de maatschappelijke veranderingen die werden gebracht met het nieuwe kiesstelsel en opkomst van de Liberale Unie. De stad verdubbelde in omvang in deze periode. Volgens *De Ingenieur* uit 1911 waren er in 1886 138.696 inwoners op 2.754 ha stad en in 1911 waren dat 274.263 inwoners op maar liefst 4.174 ha. De gemeentebegroting en het straatoppervlakte was meer dan verdrievoudigd, men ging ook van 17.400 leerlingen in scholen naar 38.100, het aantal schoolgebouwen werd fors uitgebreid van 77 naar 148 door de Dienst Gemeentewerken.

Groene Haagse Lanen en vernieuwingen

Gewoonlijk wordt Lindo alleen in verband gebracht met de groene Haagse Lanen dwars door het Haagse orthogonale stratengrid. Maar Lindo deed veel meer en introduceerde een aantal belangrijke vernieuwingen. Hij faciliteerde de nieuwe mobiliteit met elektrische trams, fiets en later de auto door een netwerk van doorgaande hoofdstraten, wijkontsluitingsstraten met voorzieningen en intieme woonstraten. Ook

hield hij zich bezig met bebouwingsprofielen. Met de uitleg van straten werd meteen het hele netwerk van riolen, drinkwater en gasleidingen meegenomen.

De stad werd voorzien van moderne infrastructuur (wegen, trams, riolen, water, gas) en voorzieningen (scholen, badhuizen etc. door de architect van Gemeentewerken Adam Schadee), vergroend (parken, lange lanen, pleinen, voortuintjes), geësthetiseerd (door alle nieuwe modes en materialen die werden toegepast), gehistoriseerd (met Hollandse neorenaissance bebouwing, Haagse lanen met lindenbomen en schelpengruis dat verwees naar het zeventiende-eeuwse Lange Voorhout en Het Plein), geïndividualiseerd (door burgerhuizen individualiteit mee te geven met torentjes en eigen architectuur) en gehygiëniseerd (door open bouwblokken en bebouwingsprofielen, riolen en water, straatverlichting). De bebouwingshoogte werd aangepast aan de breedte van de straat. Er werden verschillende soorten straten geïntroduceerd. Intieme woonstraten met tuintjes en een vernauwing of poort aan het begin. Wijkontsluitingsstraten met voldoende breedte voor de tram. Doorgaande straten als lanen met middenstrook met dubbele (linden)bomenrij en schelpengruis als verharding. De flaneerzone voor bewoners op zomeravonden. Bouwblokken in Duinoord werden op de hoeken geopend om beter de zon en frisse lucht de woningen binnen te laten.

Een grote inspiratie voor Lindo was de Duits-Oostenrijkse stedenbouw. Met name het inzicht van de Weense psycholoog/stedenbouwer Camillo Sitte (1843-1903) die de ervaring op straatniveau van de gebruikers in steden centraal stelde. Om een mate van stedelijkheid te krijgen wilde men een beslotenheid in beeld bij intieme woonstraten en wijkontsluitingsstraten met knikken en verdraaiingen van het stratenpatroon. Dus geen eindeloze lange woonstraten met rijen dezelfde huizen. En lange lijnen voor verkeerscirculatie en oriëntatie bij doorgaande wegen voor trams, fietsers en auto's. Men (Lindo, Sitte cum suis) wees de saaie rastersteden met eindeloze zichtlijnen af en wilde een stedenbouw met besloten stedelijke ruimtes. Zoals Italiaanse dorpspleintjes van vroeger.

Daarbij ontwierp de stedenbouwer het netwerk van stedelijke ruimtes (met de verschillende soorten straten, verkeer en voorzieningen) en de architect zorgde voor een diversiteit in de architectuur met de verschillende gebouwen.

Een compliment kreeg Lindo door de beschrijving van de kwaliteiten van Duinoord door de grote Duitse stedenbouwer Stübben in de *Deutsche Bauzeitung* van 19 januari 1898. Maar, misschien het mooiste compliment voor Lindo is dat bewoners erg graag in een Lindo-wijk willen wonen. Een ongevenaard Haags woonmilieu.

Leo Oorschot,

Werkgroep Stedelijke Vernieuwing
sv@vriendenvandenhaag.nl

Een groen jubileum: de Haagse Bomenstichting bestaat 10 jaar!

Een felicitatie namens de Vrienden van Den Haag voor het 10-jarig bestaan van de Bomenstichting nodigt uit om in gesprek te gaan met de voorzitter van de Stichting, Clara Visser. Zij kreeg bij de viering van dit bestaan in mei van dit jaar de Haagse Stadsspeld uitgereikt. Wij vragen haar wat destijds, naast persoonlijke beweegredenen, nut en noodzaak zijn geweest voor de oprichting van een 'eigen' Haagse Bomenstichting én naar haar ervaringen met de gemeente Den Haag.

Clara groeide op in Hilversum en verkende graag de nabijgelegen bosrijke omgeving van de Lage Vuursche, die haar rust en ruimte bood en de liefde voor de natuur heeft bijgebracht. Zelfs zozeer, dat zij eind zestiger jaren biologie ging studeren in Utrecht. Die kennis bracht haar in latere jaren naar Den Haag, waar zij bij het Rijksinstituut voor Kust & Zee zou gaan werken en in de Vogelwijk is gaan wonen. Toen de bewoners merkten dat er wel heel veel bomen in die wijk verdwenen, is begin 2001 onder aanvoering van Clara de Bomencommissie Vogelwijk opgericht. In die commissie was ook de toenmalige directeur van de Plantsoenendienst actief: *"een directeur, die nog wist hoe een boom eruit zag"*, aldus Clara.

Aan de hand van een gemeentelijke plattegrond hebben de Vogelwijk-bewoners kunnen vaststellen hoeveel bomen er in de loop der jaren waren gekapt. Een inventarisatie daarvan werd eind 2001 aangeboden aan de toenmalige wethouder Wilbert Stolte (1998-2006), die er mede voor heeft gezorgd, dat er een herplanting heeft plaatsgevonden van maar liefst 550 bomen! Daarbij zorgde de Bomencommissie er steeds weer voor om elke nieuwe aanplant tot een feestje te maken en drong gaandeweg het besef door hoe bepalend bomen zijn voor de sfeer en schoonheid van de wijk en het welzijn van haar bewoners.

Zulke mooie bomen haal je niet omver

Clara was daarnaast ook vrijwilliger en contactpersoon voor de Landelijke Bomenstichting, die zetelde in Utrecht. Heden ten dage is het onbegrijpelijk dat een dergelijke belangrijke landelijke stichting ten onder is gegaan, omdat er geen projectgelden meer werden toegekend. Een doorstart bleek helaas niet meer mogelijk.

Clara Visser Bomenstichting. Foto: Esther Langendam

Directe aanleiding voor de oprichting van de Bomenstichting Den Haag in april 2015 was de kap van nog levensvatbare kastanjes voor de komst van de parkeergarage onder het Tournooiveld. Een bomenkap, die Clara nog steeds als onrechtvaardig beschouwt en haar destijds strijdbaar maakte: *"zulke mooie bomen haal je niet omver"*.

Van de plannen rondom de nieuwe publieksingang van de Tweede Kamer bij de Hofplaats wordt Clara niet vrolijk. Ontwerpers en architecten geven in de eerste fase van hun plannen onvoldoende prioriteit aan het handhaven van de bomen. De Gemeente zou hen veel strenger moeten wijzen op de noodzaak om bomen en natuur niet als sluitpost, maar als uitgangspunt van een plan of ontwerp te nemen. Bomen hebben niet alleen een belangrijke en niet te verwaarlozen intrinsieke waarde voor mens en dier, maar houden ecosystemen in stand, waarbij zuurstof wordt afgegeven en CO₂, stik- en fijnstof wordt opgenomen. Er is helaas nog onvoldoende bereidwilligheid bij de Gemeente Den Haag om deze belangen op voorhand mee te nemen

in de planvorming. Onbegrijpelijk, juist omdat een straat, laan of plein met bomen het fysieke welzijn van de mensen verbetert. Clara signaleert ook een verschil van inzicht tussen de Dienst Stadsbeheer en DSO. Vanuit DSO heeft wonen op dit moment absolute prioriteit en komt de zogenaamde Bomen Effecten Analyse (BEA) vaak pas bij het Voorlopig Ontwerp aan de orde. Daarna is er veelal geen ruimte meer voor alternatieven, laat staan voor een aanpassing van het plan. Dit ondanks het feit dat de Haagse Nota Stadsbomen een BEA vereist vanaf het begin van elk bouwproject.

Wat hoopt Clara voor de toekomst?

Wat betreft de Omgevingsvisie 2050 vindt Clara dat de focus te veel op groei en wonen is gericht. Zij hoopt dat het besef doorbreekt, dat de leefbaarheid van de stad vereist dat er meer aandacht is voor het behouden van bomen en natuur in onze directe leefomgeving. De toenemende warmte vergt

focus op de leefbaarheid van Den Haag in de meest brede zin van het woord: de verkoeling onder onze bomen hebben we daarbij hard nodig.

Tenslotte heeft Clara bij het 10-jarig jubileum nog een wens: uitbreiding van de groep actieve mensen, die willen strijden voor het behoud van de bomen in onze mooie stad!

Piet-Hein Schoemaker,

Emilie Linssen- Van Rossum,

levendehistorie@vriendenvandenhaag.nl

www.bomenstichtingdenhaag.nl

Talinglaan 19, 2566 VN Den Haag

Bijzondere straatnamen, Koediefstraat

In dit en volgende artikelen gaan we op zoek naar bijzondere straatnamen, namen die nieuwsgierig maken, we willen weten wat de herkomst ervan is. Want wat dacht u van Apendans, Vos in Tuinstraat en Mallemolen? Eeuwenlang hadden Haagse straten geen officiële naam. Ze ontstonden via de volksmond of waren verbonden met de ligging, een kroeg of een persoon.

Over de naam zijn verschillende theorieën. De Koediefstraat, een zijstraat van de Korte Poten, ligt vlakbij het Spui en de vroegere binnenhavens. Rond 1650 woonde in de buurt schuitenvoerder Adriaan Janszoon Colijn, die ook wel Coedyff werd genoemd en met zijn vracht tussen Den Haag en Delft voerde. De straat zou naar hem vernoemd zijn. Een andere verklaring is dat Koedief een verbastering is van koedrift, een pad waarover koeien werden opgedreven naar een weiland of de markt, zoals in het geval van de Koediefstraat naar de dichtbij gelegen Kalvermarkt.

Koediefstraat 1 op de hoek van de Korte Poten is een monument. Sinds de 16e eeuw was hier veel bedrijvigheid en handel. Rond 1850 werd de Poten een winkelstraat en werd de bebouwing vervangen door winkelpuien, vaak in eclectische stijl. Het hoekpand Korte Poten 21/Koediefstraat 1 is daar een goed voorbeeld van. Ook Koediefstraat 4 is een monument, het hoort bij het erachter liggende huis Fluwelenburgwal 1^E.

Inge Camfferman,

Werkgroep Stedelijke Vernieuwing

sv@vriendenvandenhaag.nl

Koediefstraat. Foto: Esther Langendam

Stadsoases in een versteende stad

Den Haag is gebouwd op zand en veen. Dit geeft gelijk de tweedeling van onze stad aan. Op het zand zijn de buurten ruimer opgezet en groener. Op het veen is de woondichtheid groter en is er minder plek voor groen. Hier hebben bewoners zelf initiatieven genomen voor groene plekken in de wijk.

We bezoeken drie stadsoases in dichtbebouwde wijken, gerund door wijkbewoners.

Natuur & Milieu stelt op basis van eigen onderzoek van 2022 dat de ondergrens voor groen per woning 75 vierkante meter moet zijn. Onder groen valt alles wat niet versteend is, zoals parken, grasvelden, bermen en water. 53% van de onderzochte buurten voldeed daar niet aan, en is dus versteend. Den Haag stond als vierde stad op de ranglijst.

Verstening van de stad, gekoppeld aan klimaatverandering, zorgt in de zomer voor hitte en in de winter voor wateroverlast. Op versteende pleinen kan het in de schaduw vaak al bijna tien graden warmer zijn dan de meting van het KNMI. Verstening is ook een van de belangrijkste oorzaken voor de achteruitgang van vogels en insecten.

Buurttuin Zusterstraat

Foto: Inge Camfferman

Op het binnenterrein van de Zusterstraat in de Schilderswijk bleef na vertrek van een paardenmanege een braakliggend binnenterrein over. Nu vind je er een voedselbos, een bloemen/vlindertuin, moestuintjes, een natuurspeelplaats en een groentekas. In de steenoven bakken bewoners hun eigen brood. Zo'n honderd buurtbewoners zijn betrokken bij de Buurttuin, het beheer is in handen van de Stichting Jacobahof, opgericht in 2012, met als doel het behoud van de Jacobastraatjes.

Stadsoase Spinozahof

Foto: Inge Camfferman

Ook bij Stadsoase Spinozahof ging het om een braakliggend stukje grond in de Schilderswijk, aan de Repelaerstraat. Bewoners hebben het in 2013 omgetoverd tot een groene ontmoetingsplek. Er wordt samen getuinierd en gegeten, ook worden er workshops gegeven. De tuin bestaat naast 31 kleine individuele tuintjes uit een grote gemeenschappelijke tuin, een medicinale kruidentuin, een compostbakkerij en een oranjerie. Er zijn een keuken, een prieel en diverse hoekjes en zitjes.

Buurttuin 't Welpje - Roggeveenstraat

Foto: Inge Camfferman

In 2014 openen buurtbewoners van de Roggeveenstraat in het Haagse Zeeheldenkwartier hun biologische moestuin die inmiddels is uitgegroeid tot een ontmoetingsplek in de wijk voor jong en oud. De moestuin van ruim vijfhonderd vierkante meter bestaat uit tientallen houten bakken met eetbare planten, en de oogst wordt gedeeld. Eromheen zijn

Foto: Inge Camfferman

borders met bloemen, een kas en een bijenstal. De tuin was eerst een oude, kale, braakliggende speeltuin. De bewoners hebben de tuin zelf ontworpen en het onderhoud doen ze samen. Het grote buurgevoel heeft zelfs hun eertijds sociale huurwoningen, in bezit van Haag Wonen, van de sloop gered en heeft geleid tot Wooncoöperatie Roggeveenstraat. De huurders renoveerden samen 65 stuks

laat 19e-eeuwse huizen, nu koopwoningen. Daarmee behield niet alleen de straat zijn aanzicht maar werden gemeenschapszin, betaalbare woningen en duurzaamheid gestimuleerd.

Inge Camfferman, Werkgroep Stedelijke Vernieuwing
sv@vriendenvandenhaag.nl

- advertenties -

**Gilde Den Haag
SamenSprak**

**Interessant en zinvol
vrijwilligerswerk!**

Gilde SamenSprak zoekt enthousiaste vrijwilligers die een uur per week willen praten met een nieuwkomer die onze taal beter wil leren spreken. Hiervoor is geen speciale opleiding of ervaring vereist. Vakanties zijn goed in te passen. Als u zich aanmeldt, zoeken wij een taalmaatje dat bij u past en bij u in de buurt woont.

Belangstelling? Kijk voor meer informatie op gildedenhaag.nl/samenspraak.php
U vindt daar een aanmeldingsformulier.

U kunt ook bellen naar het bureau van
Gilde Den Haag 070 356 12 81
op ma t/m vr van 10.00 - 13.00 uur.

Gilde Den Haag • Riviervismarkt 2 • 2513 AM Den Haag
T 070 356 12 81 • E info@gildedenhaag.nl
W www.gildedenhaag.nl

**STADS
HERSTEL** **DEN HAAG**

GEZOCHT!

FOTO'S/INFORMATIE
OVER ONZE PANDEN
IN DEN HAAG

ZIE ONZE COLLECTIE
OP ONZE WEBSITE:

WWW.STADSHERSTELDENHAAG.NL

Wij zijn momenteel bezig met cultuurhistorische onderzoeken naar onze panden.

Om dit verleden verder tot leven te brengen, zijn we op zoek naar historische foto's en waardevolle informatie over deze panden en de voormalige bewoners.

Bent u in het bezit van zulke kostbare herinneringen en wilt u deze met ons delen?

U zou ons er ontzettend blij mee maken!

U kunt ze eenvoudig mailen naar:
info@stadshersteldenhaag.nl

**Uw bijdrage brengt de geschiedenis van onze panden meer tot leven.
Dank u wel!**

Een Vriend stelt zich voor

Foto: Esther Langendam

Inge Camfferman, 1959.

Geboren in Den Haag.

Studie: Doctoraal Sociologie Rijksuniversiteit Leiden.

Alleenstaand, twee kinderen, vier kleinkinderen.

Woonachtig in Loosduinen.

Wanneer werd je lid van onze Vereniging?

“Ruim tien jaar geleden, door Henk Bakker, voorzitter van het Humanistisch Verbond, waar ik ook bestuurslid van was. Naar mijn aard ben ik toen ook direct actief geworden. Ik ben lid van de werkgroep Stedelijke Vernieuwing, schrijf veel voor publicaties van de Vrienden, geef lezingen over Den Haag en ben gids bij rondleidingen, ook voor andere organisaties.”

Voel je je Hagenaar?

(Lacht) “Helemaal. Maar de Hagenezen ken ik ook goed. Ik ben geboren op het zand, maar door mijn werk kwam ik overal in de stad en heb de grote verscheidenheid aan inwoners goed leren kennen.”

“Mijn ouders waren AJC-ers, die de emancipatie van de arbeiders tot doel hadden. Ik had een fijne jeugd, in een culturele, humanistische omgeving. Ik was dol op lezen, elke dag las ik wel een boek. Lui en gemakkelijk bestond bij ons niet, je moest overal het maximale uithalen. Een fietstochtje op zondag bleef niet in de buurt, nee, heen en terug naar Oostvoorne. Op vakantie gingen we ieder jaar naar Dwingeloo in Drenthe. Met de trein terug, maar dan wel eerst naar Amersfoort fietsen.”

Inge had een boeiende loopbaan bij de gemeente Den Haag. In de jaren '80 was zij medewerker van de roemruchte wethouder Adri Duivesteijn. Met het aantreden van het linkse college in 1986 werkte zij mee aan de bestuursvernieuwing, aan de met vaart ingezette ontwikkeling van grote stadsvernieuwingprojecten, zoals de Schilderswijk, de Laakhaven, het Spuikwartier, de Resident, de tramtunnel en de bouw van het nieuwe stadhuis. Als actief lid van de Haagse PvdA beleefde ze de politieke stormen aldaar in die periode.

Wie is jouw favoriete Hagenaar?

“Spinoza! Filosoof van het rationalisme en inspirator van de Verlichting. Hij leek in de vergetelheid te raken. Op zijn graf achter de Nieuwe Kerk parkeerden tot voor kort de auto. Maar ook Menno ter Braak en Eddy du Perron, die in het Interbellum leefden, een tijd die zoveel aan nu doet denken.”

Heb je een favoriete plek in Den Haag?

De zee. Den Haag is uniek, als stad aan zee. Ik woon er gelukkig vlakbij, ben zo op het strand. Mijn vader kwam van Kijkduin, ik ken het ook goed. De nieuwbouw heeft Kijkduin helaas

geen goed gedaan. Het oude Kijkduin, hoewel verrommeld en aan vernieuwing toe, had sfeer. Die ontbreekt nu.”

Wat vind jij belangrijk voor Den Haag?

“De ‘Tien tips voor Den Haag en omgeving’, die wij als werkgroep Stedelijke Vernieuwing hebben opgesteld en ook in Den Haag Centraal zijn verschenen. Op de website van de Vrienden kan iedereen ze lezen. We moeten als Vrienden pro-actiever worden. Mij stoort dat er teveel wordt gesloopt. Het veelgehoorde ‘Bouwen, bouwen, bouwen’ vind ik een dooddoener. Sloop van de Schaapherderstraat en het Weigeliaplein betekent dat je bestaande sociale verbanden verbreekt en niet kijkt naar de kwaliteit van die complexen. De gemeente is teveel speelbal geworden van projectontwikkelaars, die maximaal financieel rendement nastreven. Gevolg: een eenzijdig woningbouwresultaat, dat niet altijd aansluit bij de wensen en behoeften van de bewoners.”

Wat wil je verder nog kwijt?

“Ik reis heel graag, ben op heel veel plaatsen in de wereld geweest. De laatste jaren ga ik mee met culturele groepsreizen van SRC, ik vind het belangrijk mensen te ontmoeten. Europa ken ik goed, Italië in het bijzonder. Mijn dochter woont in Rome, ik heb er zelf een appartementje en ook een autootje. (Lacht) Als ik daar ben, ziet iedereen mij voor een Italiaanse aan.”

Jan Bron Dik,
interview

Wilt u ook een keer geïnterviewd worden voor deze rubriek? Neem dan contact met ons op via redactie@vriendenvandenhaag.nl

Op zoek naar Willem Hussem

EXPRESSIONISTISCHE CONSTRUCTIVIST UIT DEN HAAG

Het is zomer. En als de lucht dan ook nog stralend blauw kleurt worden Hagenezen en Hagenaars massaal naar strand en zee gelokt. Die lokroep wordt prachtig verwoord in dit gedicht:

zet het blauw
van de zee
tegen het
blauw van
de hemel veeg
er het wit
van een zeil
in en de
wind steekt op

Literair publicist Kees Fens vergeleek dit gedicht met een abstract schilderij. Geen vreemde associatie, want de maker, Willem Hussem (1900-1974), was een dubbeltalent: zowel dichter als schilder. Hij won driemaal de Jacob Marisprijs, in 1952 en 1955 voor de schilderkunst en in 1958 voor tekenen. Voor zijn poëzie won hij in 1965 de Jan Campertprijs. Hussem was ook maker van sculpturen en ontwerper van boekom-

slagen. Bijvoorbeeld voor de indertijd bekende reeks *Meesters der vertelkunst* van uitgeverij Meulenhoff.

De zee was voor Hussem een geweldige inspiratiebron. Meerdere van zijn poëziebundels getuigen ervan: *Kustlijn* (1940), *Uitzicht op zee* (1941), en *Steltlopen op zee* (1961). Ook op diverse muren in Nederland is zijn poëzie te vinden, maar vreemd genoeg niet hier in Den Haag, waar hij van 1936 tot zijn dood in 1974 woonde.

Willem Hussem

Hussem was een centrale figuur in het Haagse kunstleven van de jaren vijftig en zestig dat in café de Posthoorn haar epicentrum had. Hier kwam de avant-garde van Den Haag elke dag rond 17.00 uur bijeen en vormden zich kunstenaarsgroepen als Verve, de Posthoorgroep en Fugare. Hussem 'resideerde' er als een 'wijze mentor' en was bevriend met kunstenaars als Piet Ouborg en Jaap Nanninga en schrijvers als Jacques Bloem en Simon Carmiggelt. Hij inspireerde en

Afbeelding 1: Dakota. Foto: Frank Hendriks / Gerard van der Bijl

Galerie Dürst Britt & Mayhew beheert nog altijd in nauwe samenwerking met de erven Hussem de nalatenschap van Hussem, en brengt zijn werk op alle mogelijke manieren onder de aandacht. De galerie bevindt zich in de Van Limburg Stirumstraat 47. Bezoekuren: donderdag tot/met zaterdag 12.00 tot 18.00 uur. Veel werk van Hussem op hun website: www.durstbrittmayhew.com

Afbeelding 2: Olieverf
Hussem ex ministerie CRM
nu Dakota vergaderzaal.
Foto: Frank Hendriks/
Gerard van der Bijl

ondersteunde ook een jongere generatie kunstenaars, waaronder Jan Cremer en Peter Struycken, die beiden ooit begonnen als assistent in het atelier van Hussem. Struycken beschreef Hussems schilderijstijl: 'Ik herinner me, bij het schilderen aanwezig, hoe Hussem een plaats op het verse doek (...) koos, besliste over vaart, druk en richting, breedte en lengte en kleur van een verfstreek: en nog een en nog een, en misschien nog een, - in verhouding tot elkaar -, [waar-door] een uniek en prachtig moment van samenhang ontstond.' Door die risicovolle aanpak mislukte er ook veel. Na zijn dood in 1974 werden door de commissie Hussem – een groep kunstvrienden, die zich in samenwerking met zijn weduwe over de nalatenschap ontfermde – stapels mislukte schilderijen bij het grofvuil op de stoep bij zijn atelier in de Mijtenstraat gezet. Er bleef veel goed werk over, beheerd door de bekende galerie Nouvelles Images aan het Westeinde. Die nalatenschap bestond uit zo'n 250 schilderijen, 35 sculpturen, 400 werken op papier en 100 andere werken, plus de nodige documentatie zoals briefwisselingen, prijslijsten etc. Nouvelles Images sloot in 2018 haar deuren, en aan Jaring Dürst Britt en Alexander Mayhew van de in 2015 opgerichte galerie Dürst Britt & Mayhew werd gevraagd om het beheer over te nemen. Het eerste dat Jaring daarbij deed was op zijn fiets een 'rondje Den Haag' doen, langs Hussems werken in de openbare ruimte en in voor publiek toegankelijke gebouwen.

Dit jaar is het 125 jaar geleden dat Hussem werd geboren. Tijd voor wederom een 'rondje Den Haag'. We beginnen bij Theater & Filmhuis Dakota, in 1957 gebouwd als Zuiderpark HBS, later omgedoopt in Simon Stevin Lyceum. Daar is nog

steeds op de eerste verdieping, op de muur van de vroegere lerarenkamer (tegenwoordig een bioscoopzaal) de grote schildering te zien die Hussem maakte op uitnodiging van architect Sjoerd Schamhart (afb. 1). Het werk was bij de verbouwing naar theater in 2011 bijna gesneuveld, maar werd toch gerestaureerd, hetgeen indertijd de aanleiding vormde voor een heus Hussem-festival in Dakota.

In de vergaderzaal achter de bioscoopzaal hangt nu een groot schilderij uit 1966 dat oorspronkelijk in de kantine van het allang verdwenen ministerie van CRM in Rijswijk hing (afb. 2). Het lag jarenlang in de opslag bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, maar werd in het kader van datzelfde Hussemfestival gerestaureerd en naar Dakota overgebracht. De volgende stop is het Haga-ziekenhuis aan de Leyweg. Beneden, in de wachtkamer van de afdeling Radiologie hangt een schilderij dat oorspronkelijk in de ingangshal van het Rode Kruis-ziekenhuis hing (afb. 3). In de gang er naartoe hangen vier zeefdrukken. En op de 1e verdieping, naast het auditorium, hangen de vijf schilderijen die Hussem in 1963 maakte bij de ingebruikname van de Bètatron-bestralingsafdeling in het allang verdwenen Gemeenteziekenhuis aan de Zuidwal (afb. 4).

Vlakbij, op de kruising Leyweg/Volendamlaan, staat het sculptuur 'Fuga', tien meter hoog en anderhalve meter breed, die in 1972 door Hussem in opdracht van de gemeente werd gemaakt (afb. 5). Het doet denken aan een suprematistisch werk van Malevitch, en verbeeldt de op- en neergang van het leven. Het kunstwerk stond eerst bij de ingang van de polikliniek van Leyenburg. Na de grote nieuwbouwooperatie is het naar deze plek verplaatst.

Afbeelding 3: olieverf Haga
Ziekenhuis radiologie.
Foto: Frank Hendriks/
Gerard van der Bijl

Werk van Hussem is ook te bewonderen op de website van Pulchri:
<https://www.pulchri.nl/nl/tentoonstellingen/willem-hussem-de-zee-bevaren-een-wolk-als-zeil/>

Afbeelding 4: collage Bètatron-schilderijen. Foto: Frank Hendriks / Gerard van der Bijl

Op naar Mijtenstraat 46. Hussem had hier zijn atelier in het voormalige Nutsbadhuis aan het Anna Henriëttehof, en woonde ernaast. Zijn weduwe Anna woonde er tot 1994, maar de sloophamer van de gemeente Den Haag heeft aan dit unieke badhuisatelier en alles wat ter plekke aan Willem Hussem herinnert, een einde gemaakt.

We fietsen door naar het PostNL-gebouw aan de Waldorpstraat 3. Op de begane grond bevindt zich een publiek toegankelijke koffiecorner, en als je met je neus in de richting van de Rijswijkseweg een slok van je koffie neemt, vangen de kleuren en trefzekere penseelstreken van Willem Hussem je blik. Verrassend genoeg staat rechts daarvan een metaalplastic van de kunstenaar (afb. 6).

We beginnen nu toch echt dorst te krijgen en eindigen onze tocht daarom in De Posthoorn. Hier hingen ooit schilderijen

van Hussem en andere schilders, zoals Jaap Nanninga, waarmee de uitstaande rekeningen werden betaald.

Tot slot een citaat van zijn vriend Simon Carmiggelt (Kronkel, 29 januari 1965): 'Ik heb Willem Hussem in dat koffiehuis, ook ná de oorlog, meer dan eens teruggevonden. Hij was er, als figuur, eigenlijk dezelfde gebleven: het middelpunt van een kring mensen, die, net als wij, in onze jeugd, zijn gezelschap zochten om de zuiverheid van zijn oordeel en de ontwapenende charme van zijn humor'.

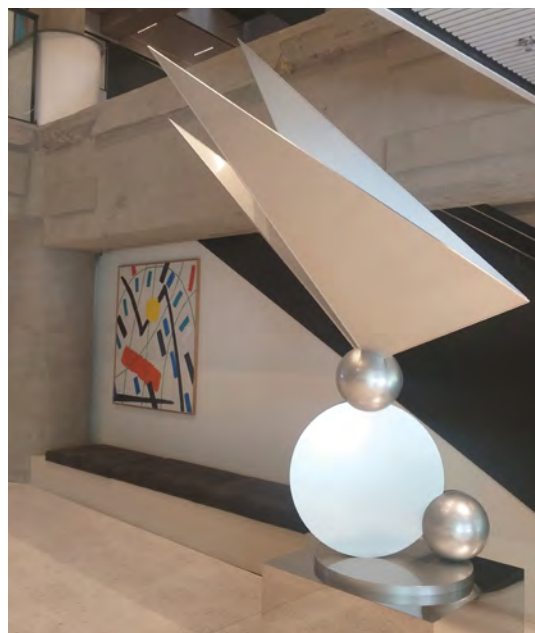
De Haagse Kunstjongens,

Frank Hendriks, excursies@vriendenvandenhaag.nl

Gerard van der Bijl, Vriend van Den Haag

Afbeelding 5: collage 4x Fuga Volendamlaan-Leyweg. Foto: Frank Hendriks / Gerard van der Bijl

Afbeelding 6: metaalplastic PostNL-gebouw. Foto: Frank Hendriks / Gerard van der Bijl

De muurgedichten van Hussem elders in Nederland zijn te vinden op <https://straatpoezie.nl>. Voor 400 euro kan de organisatie Archipel Poëzie een raamgedicht van Hussem in de Archipelbuurt verzorgen en voor een paar duizend euro een muurgedicht (contact: info@archipelpoezie.nl).

Een meesterwerk in de berm

Wie momenteel langs het Stadhoudersplantsoen rijdt, moet goed kijken om het nog te zien: het abstracte bronzen beeld van Antoine Pevsner – *Ruimtelijke constructie in de derde en vierde dimensie* – staat er wat verloren bij, in de berm op de hoek van het Stadhoudersplantsoen en de Johan de Wittlaan. Daar staat het niet als kunstwerk, maar als obstakel. Tijdelijk geparkeerd, weggestopt, weggemoffeld. Een lot dat dit uitzonderlijke kunstwerk niet verdient.

Want bijzonder is het beeld zeker. Het is een van slechts vier exemplaren wereldwijd van deze sculptuur. Twee daarvan bevinden zich in Europa, waarvan één dus hier in Den Haag. Oorspronkelijk stond het werk in de groene zone tegenover het World Forum, waar het – ondanks de ietwat ongelukkige clustering van vlaggenmasten – nog enigszins tot zijn recht kwam. Inmiddels is het beeld verwijderd vanwege werkzaamheden in het kader van de NAVO-top op de Johan de

Wittlaan. In plaats van een respectvolle tijdelijke herplaatsing is het echter neergezet in een soort niemandsland: scheef, op een strook gras, zonder toelichting of markering. Een situatie die pijn doet voor wie weet wat hier staat.

Antoine Pevsner (1884–1962), van Russisch-Joodse afkomst, geldt als een van de grondleggers van het constructivisme. Samen met zijn broer Naum Gabo (geboren als Naum Pevsner) vernieuwde hij het beeldhouwen door vormen open te breken en ruimte, licht en tijd als artistieke elementen te integreren. Vandaar die ‘derde en vierde dimensie’. Het Haagse exemplaar is uitgevoerd in brons en vast-gegoten op een zware stenen sokkel, wat het transport ervan bemoeilijkt. Dat verklaart wellicht waarom het beeld niet tijdelijk naar een waardige locatie is gebracht. Maar het verklaart niet waarom het lijkt alsof niemand zich verantwoordelijk voelt voor het behoud van zijn visuele en culturele betekenis.

Naar verluidt was het oorspronkelijk de bedoeling om het beeld tijdelijk te herplaatsen op een representatieve plek naast het Catshuis. Een prachtige gedachte. Maar men was te laat met het regelen van de benodigde vergunning. Gevolg: de sculptuur belandde in de berm. Het plan is nu om het werk terug te plaatsen op de oorspronkelijke locatie, een paar meter verder van de vlaggenmasten. Hopelijk verdwijnt het beeld dan niet opnieuw in de vergetelheid tussen de verkeersborden en vlaggenstokken.

Op de vraag van een van onze leden of het beeld tijdens de tijdelijke verplaatsing kon worden schoongemaakt – want het vertoont inmiddels sporen van oxidatie en verwaarlozing – was het antwoord eveneens teleurstellend: “Nee, dat gaat niet gebeuren”.

De huidige situatie roept een bredere vraag op: hoe gaan wij in Den Haag om met kunst in de openbare ruimte? Het Pevsner-beeld is geen willekeurige decoratie, maar een museumwaardig meesterwerk dat voor iedereen zichtbaar is – of zou moeten zijn. Het verdient zorg, aandacht en een plek waar het gezien mag worden.

Laten we hopen dat dit meesterwerk binnenkort weer een waardige plaats krijgt. En laten we als stad, als burgers en als instellingen waken over onze kunst in de openbare ruimte. Zodat deze blijft wat zij moet zijn: zichtbaar, betekenisvol en gekoesterd.

Kitty Bos,
Michael Toorop,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Foto: Marja Langenberg

De zendmast van Bezuidenhout: een iconisch baken in Den Haag

In het hart van het Beatrixkwartier in Den Haag staat een markant bouwwerk dat al sinds de jaren '60 de skyline siert: de zendmast van Bezuidenhout. Met zijn imposante hoogte en rijke geschiedenis is deze toren niet alleen een technisch hoogstandje, maar ook een stille getuige van de evolutie van de Nederlandse telecommunicatie.

Een snel gebouwde gigant

De zendmast werd in 1965 gebouwd door de Rijksgebouwendienst in opdracht van de PTT. Dankzij de toepassing van glijbekistingstechniek – een bouwmethode waarbij de bekisting continu omhoog wordt geschoven terwijl het beton wordt gestort – groeide de betonnen toren met een snelheid van ongeveer 20 centimeter per uur. Hierdoor werd het hoogste punt al binnen twee maanden na het storten van de fundering bereikt.

Oorspronkelijk had de toren een hoogte van 100 meter, maar later werd deze verhoogd tot 133 meter om plaats te bieden aan extra antennes voor radio- en televisie-uitzendingen. Daarmee is de toren nog niet het hoogste punt van Den Haag. De hoogste torens zijn de ministeries van Binnenlandse Zaken en van Veiligheid en Justitie in het Wijnhavenkwartier, beide 146 meter hoog. Daarna komt de Hoftoren (ook bekend als de *Vulpen*, naast het Centraal Station), met een hoogte van 142 meter. Het in aanbouw zijnde complex aan de Rijswijkseweg – *The Grace* – wordt 140 meter hoog.

Van telefoonnetwerk tot broadcastcentrum

Aanvankelijk diende de toren als straalverbindingstoren voor het telefoonnetwerk van de PTT, waarbij verschillende regio's via microgolfverbindingen met elkaar werden verbonden. Deze verbindingen fungeerden als back-up voor het vaste telefoonnet, voor het geval er een kabelbreuk zou optreden. In de loop der jaren veranderde de functie van de toren: in 1969 werd er een districtscentrale voor telefonie naast de toren gebouwd, en later werden er ook broadcastdiensten zoals radio en televisie toegevoegd.

Technische specificaties en huidig gebruik

De zendmast heeft een diameter van 10 meter en een wanddikte van ongeveer 35 centimeter. Opmerkelijk is dat de toren vier centimeter uit het lood staat – dat wil zeggen dat de top van de toren een paar centimeter uit het verticale midden staat. Dit werd tijdens de bouw als acceptabel beschouwd en heeft geen invloed op de stabiliteit.

Tegenwoordig is de toren eigendom van Cellnex Telecom en wordt hij gebruikt voor diverse broadcastdoeleinden.

Zendmast. Foto: Esther Langendam

Huidige gebruikers zijn onder andere Broadcast Partners voor de distributie van FM- en DAB+-uitzendingen, en KPN voor DVB-T2-distributie (digitale ether televisie). Daarnaast zijn er datacenters gevestigd in de toren.

Een baken van verbinding

De zendmast van Bezuidenhout is meer dan een technisch bouwwerk; het is een symbool van verbinding en communicatie. Met zijn rijke geschiedenis en voortdurende evolutie blijft de toren een belangrijk onderdeel van het Haagse landschap en van de Nederlandse telecommunicatie-infrastructuur. De zendmast is weliswaar niet toegankelijk voor het publiek, maar laat zich van heinde en verre bewonderen.

Michael Toorop,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Joodse Begraafplaats, Scheveningseweg. Foto: Stichting tot instandhouding van de Joodse Begraafplaats te 's-Gravenhage

Een hoekie duins, de joodse begraafplaats

De Joodse Begraafplaats ligt aan het begin van de Scheveningseweg. Bijna 3000 grafstenen met inscripties in het Portugees, Spaans en Hebreeuws en het metaarhuisje getuigen van vijf eeuwen Joodse geschiedenis in Den Haag. Bij de koop van het terrein in 1694 werd gesproken van ‘een hoekie duins beoosten het Scheveningse Tolhuis’.

Rond 1343 woonde een aantal Asjkenazische Joden, afkomstig uit Duitsland en Oost-Europa in Den Haag. Na 1600 vestigden zich, als gevolg van de Spaanse inquisitie, Sefardische Joden uit Zuid-Europa, in onze stad. Zij woonden in de buurt van de Nieuwe Uitleg. Deze Joden waren vaak welgesteld. Rond 1674 kwamen veel Asjkenazische Joden die te maken kregen met antisemitische pogroms in Duitsland en Polen naar Nederland. Zij waren arm en woonden vooral in het Spuikwartier.

Alexander Polak, stichter Joodse Begraafplaats

Door de groeiende Joodse gemeenschap ontstonden de eerste synagogen en werd voor een begraafplaats in 1694 een weiland aan de Scheveningseweg van de Domeinen van Holland en West Friesland aangekocht. Het ging om ‘een hoekie duins beoosten het Scheveningse Tolhuis, ten eijnde omme haare dooden te mogen begraven.’ Oprichter was Alexander Polak die eigenlijk Ziskind Pos heette en uit het Poolse Pozno

(Poznan) kwam. In 1656 was hij gevlucht voor pogroms door de Kozakken en de Russen. Eerste vestigde hij zich in Amsterdam en in 1675 kwam hij naar Den Haag. Onder de naam Alexander Polak verwierf hij het burgerschap waarmee hij meer rechten en privileges kreeg, waaronder de uitoefening van een eigen beroep. In 1676 werd hij toegelaten tot het St. Nicolaas- of Winkeliersgilde en opende een winkel in katoen en zijde op de hoek van het Spui en de Lange Gracht in het buurtje Padmoes waar nu de Nieuwe Kerk staat, en werd een welgesteld zakenman. Zijn graf van 1697 is het oudste graf op de begraafplaats. Zijn grafschrift luidt: “Hij

Grafstenen Joodse Begraafplaats Scheveningseweg. Foto: Stichting tot instandhouding van de Joodse Begraafplaats te 's-Gravenhage

heeft aan de Heilige Gemeenschap van Den Haag het huis voor de Eeuwige Werelden verschaft”.

Begraafplaats voor Sefardische en Askenazische gemeente

De begraafplaats was een gezamenlijke begraafplaats voor zowel de Portugese als de Hoogduitse gemeenschap. Dit wordt benadrukt door twee stenen met Hebreeuwse initialen aan weerszijden van het toegangshek: rechts CH.D., afkorting van Chonendal of Honendal, de naam van de Sefardische gemeente, en links de afkorting A.J., Adas Jessurun of Adat Jesjoeroen, de naam van de Askenazische gemeente. In 1710 kreeg men ruzie en werd de begraafplaats in gelijke delen opgesplitst in een Portugees en een Hoogduits deel en meerdere malen uitgebreid. Het terrein had eerst een houten omheining, de stenen muur is van 1867. Op de begraafplaats zijn ongeveer 10.000 mensen begraven waaronder bekende Hagenaars, zoals de Haagse School-schilder Jozef Israëls (1824-1911) en de Haagse zakenman en filantroop Jacques Levi Lassen (1884-1962), die na de oorlog de herontwikkeling van de voormalige Joodse buurt met de bouw van de Markthof financieel mogelijk maakte. Niet iedereen die hier begraven ligt heeft een grafzerk. Veel arme joden uit de Jodenbuurt konden geen eigen zerk betalen. De begraafplaats is zo goed als kaal. Bomen en struiken zijn volgens de Joodse wet niet toegestaan, er groeit wel gras.

Joodse traditie

Als alles erop wijst dat het leven ten einde loopt zegt men het Sjeimes, de Joodse geloofsbelijdenis. Uit respect voor de dode wordt deze zo spoedig mogelijk bedekt. Na overlijden mag niemand hem of haar nog zien. De begrafenis dient direct na de verplichte 36 uur na het overlijden plaats te vinden. In het Jodendom geldt dat alle materie van de doden op de begraafplaats moet blijven. Daarom worden Joodse graven niet geruimd. Centraal op de begraafplaats staat het metaar of metaheerhuisje, waarin de doden ritueel gereinigd en gereed gemaakt worden voor de begrafenis. Tijdens het sterven

Zegenende handen, symbool van de naam Cohen en afgeleide namen. Foto: Wikipedia

wordt het Sjema gebeden, een tekst uit de Thora. De overledene wordt bij voorkeur niet in een kist begraven en niet opgebaard. Een overledene wordt gekleed in een witkatoenen doodsgewaad, een man krijgt vaak zijn talliet (gebedskleed) omgedaan, waarvan de tsietsiet (franjedraden) zijn afgeknipt. De begrafenis zelf is eenvoudig, het gevolg van de tijd dat joden armlastig waren. Men wordt bij voorkeur met het gezicht naar de stad Jeruzalem begraven. Een specifiek Joods symbool op de stenen zijn de twee handen met de middelvinger en ringvinger gescheiden en de duimen tegen elkaar. Het is het symbool van de naam Kohen of Cohen, priester. Op veel joodse graven liggen kiezelstenen of kleine keitjes om de dode te eren, een oeroude traditie die stamt uit de periode dat het Joodse volk in de woestijn leefde. In Genesis lezen we bijvoorbeeld dat Jacobs zonen een steen plaatsten op het graf van hun moeder Rachel.

Inge Camfferman,

Werkgroep Stedelijke Vernieuwing
sv@vriendenvandenhaag.nl

BOEKBESPREKING

Reinkenstraat 19

Lopend in de Haagse Reinkenstraat zie je bij nummer 19 een bronzen gedenkmonument aan de muur boven de portiekingang. Die plaque, gemaakt door beeldend kunstenaar Loek Bos, herinnert aan de oorlog. Bewoonster van de gescheiden portiekwoning Mies Walbeehm, neemt van eind 1941 tot maart 1943 tientallen ondergedoken Joodse mensen op. Sinds 4 mei 2025 is daar een gedenkplaat bijgekomen met namen en geboortedata.

Over dit bijzondere onderduikadres, over het verraad, hoe het alle betrokkenen in en na de oorlog verging, maar vooral over Mies Walbeehm schreef journalist Cor Speksnijder het intrigerende boek 'Reinkenstraat 19 – Een uniek Haags onderduikadres'.

Mies Walbeehm wordt in 1903 op Java, Nederlands-Indië, geboren. Haar streng calvinistische vader verhuist wegens gezondheidsproblemen in 1910 met zijn gezin naar Nederland.

Mies in verpleeghuis in Zeist.
Bron: Paula van der Harst

Mies volgt in de jaren '30 in Brussel een opleiding tot masseuse. In 1938 neemt zij als een van de eerste bewoners haar intrek in de pas opgeleverde portiekflat aan de Reinkenstraat. Het gaat goed met de massagepraktijk en ze neemt 'Sano' Groen in dienst als hulp in de huishouding.

Eind 1941 herbergt Mies de eerste onderduiker en in de kleine portiekwoning zitten de maanden erna soms wel 30 Joodse Hagenaars tegelijkertijd ondergedoken. Overal matrassen, zelfs de badkuip is slaapplek en Mies zelf slaapt in de gang onder een gangkastje. In maart 1943 wordt het onderduikadres verraden en de Duitsers pakken de aanwezige 24 onderduikers op. In die anderhalf jaar hebben dan ruim 80 onderduikers in het feitelijk onmogelijke onderduikadres een veilig onderkomen gevonden.

De 24 gevangen onderduikers worden op transport gezet naar Sobibor waar ze in april 1943 in de gaskamer omkomen. Mies komt als 'gevangene 1929' terecht in het Oranjehotel. Begin juli 1943 brengen de Duitsers haar over naar Konzen-

Foto: Loek Bos

Recensies van Piet Vernimmen over Dwaaldoelen 2 van Christianne Mattijsen en het 100 jarig bestaan van de Haagse Rotary staan op de website van de Vrienden.

trationslager Herzogenbusch, het concentratiekamp van de SS in Vught. Begin augustus 1944 laten de Duitsers haar vrij en keert ze terug naar Den Haag.

'Hulp in de huishouding', Sano, speelt in het onderduikadres een belangrijke rol. Zij wisselt bonnen in, zorgt voor de boodschappen en is voor Mies steun en toeverlaat. Als na de oorlog de discussie ontstaat of Mies niet te veel risico heeft genomen door te veel onderduikers op te nemen, neemt ze het tijdens een toespraak ter gelegenheid van de onthulling van de plaquette voor Mies op: "Samen met de 24 Joodse mensen, bleef jij, Mies, op je post, slapend in de gang, je kas- en dagboek op de tafel waar je onder sliep. Je gaf je huis, je spaargeld en je vrijheid. Je bleef jouw mensen trouw tot het bittere eind."

Reinkenstraat 19 monumentje. Foto: Loek Bos

In de 15 hoofdstukken die het boek telt, gaat de auteur onder andere in op het leven in kamp Vught, hij analyseert het verraad, beschrijft het arrestatieteam van maart 1943 en het leven van Mies Walbeehm na de oorlog. Het zijn fascinerende verhalen. De auteur maakt duidelijk dat het verraad niet het gevolg was van het grote aantal onderduikers. Speksnijder schrijft: "Ze nam grote persoonlijke risico's, terwijl ze wist wat er op het spel stond. Niet alleen voor de onderduikers, ook voor haarzelf."

Piet Vernimmen,
Vriend van Den Haag

Reinkenstraat 19 - Een uniek Haags onderduikadres. Cor Speksnijder; Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, 152 pagina's.
€ 18,95. ISBN 978-94-6010-114-4

Een parel onder de Haagse familiebedrijven: de Firma Stahlecker

Stahlecker Behang is een van de oudste en meest iconische bedrijven in Den Haag, met een rijke geschiedenis. Het bedrijf heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld van een schildersbedrijf met verfproductie tot een specialist in behang. De naam Stahlecker is nauw verweven met Den Haag en gaat terug tot 1774 met de komst van de Zwitserse garde-soldaat van prins Willem V, Ludwig von Stahlecker. Vandaag de dag wordt het bedrijf geleid door de vijfde generatie binnen deze familie, en bevindt het zich nog altijd op nummer 29 van de Boekhorststraat.

Uitdagingen en Aanpassingen (1960-1984)

Over de periode van 1774 tot 1879 is er over de familie Stahlecker tot op heden weinig bekend. Maar vanaf 1879 zal dit veranderen met de oprichting van een schildersbedrijf annex verffabrieek door Johan Stahlecker, waarvan de productie en verkoop plaatsvindt vanuit een pakhuis aan de Zuidwal. Het bedrijf groeit uit tot een onderneming met zesentwintig filialen in Den Haag en daarbuiten, tot zelfs Haarlem. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw kent het bedrijf een bloeiperiode met achtenveertig medewerkers in dienst, maar de vestiging en opkomst van grote doe-het-zelfketens in Nederland zorgt voor toenemende soms moordende concurrentie. Na een grote brand in 1984 in de verfpopslag, verlegt het bedrijf zijn focus volledig op behang.

Den Haag en de naam Stahlecker

Johan Stahlecker, de derde generatie verfmakers, was tevens medeoprichter van het Museum van het Ambacht in 1977. Johan heeft een uitgebreide kennis van pigmenten, oliën, harsen, vernissen en wassen. Hij bundelt zijn expertise in verschillende geschriften met honderden recepten voor het maken van verf. Hij experimenteert met lang vergeten vernissen en pigmenten, waaronder lapis lazuli en verpulverde kwarts.

Johans broer Adrian, geboren in 1937, kiest voor een carrière als kunstenaar, galeriehouder en later schrijver. Hij studeert aan de Vrije Academie in Den Haag, neemt privélessen bij Hessel de Boer en debuteert in 1961 met een solotentoonstelling in Kunstzaal Plaats in Den Haag. Kort daarna verhuist hij naar Barcelona. In 1973 keert hij naar zijn geboortestad terug, waar hij al spoedig bekendheid geniet als societyschilder en galeriehouder. Samen met zijn partner Jan Neurenburg opent hij in de Javastraat het Franse restaurant Nostalgia met de boven het restaurant gelegen Galerie Adrian Stahlecker. Het inmiddels niet meer bestaande restaurant annex galerie

wordt een begrip in Den Haag en een trefpunt voor bekende kunstenaars en schrijvers.

Huidige Generatie en Specialisatie (1979-heden)

De viering van het eeuwfeest in 1979 onderstreept het belang dat de familie Stahlecker hecht aan hun erfgoed en de continuïteit van hun onderneming. De aanwezigheid van de burgemeester bij deze gelegenheid benadrukt de lokale betekenis en het prestige van het bedrijf. Er verschijnt een speciale uitgave getiteld 'Stahlecker 100 jaar' met een prachtig tijdsbeeld van Den Haag.

Tegenwoordig is Stahlecker een gerenommeerde behangspecialist in Den Haag en omstreken met de vijfde generatie van de familie aan het roer, Robert Stahlecker. Het lidmaatschap

Boekhorststraat. Foto: Esther Langendam

Voorpagina van de krant uit 1979 'Stahlecker 100 jaar'

van Robert bij de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland past in de lange familietraditie in de branche.

De behangmarkt in Nederland heeft aanzienlijke veranderingen ondergaan. De gewoonte om na de voorjaars schoonmaak

direct nieuw behang aan te brengen is verdwenen, waardoor de verkoop van traditionele behangrollen sterk is afgenomen. De interieurbranche van nu kent een groeiende trend van duurzaamheid. Enthousiast vertelt Robert ons dat behang een veel duurzamer en luxueuzer product is geworden. De kwaliteit is zodanig verbeterd dat het in sommige gevallen zelfs kan worden hergebruikt na verwijdering van een muur. In Stahleckers winkel zien wij een opvallende verschuiving naar high-end behangproducten. Het assortiment omvat ontwerpen van beroemde ontwerpers als Cavalli, Dolce & Gabbana en Versace. Deze ontwikkeling weerspiegelt de transformatie van behang van een alledaags product naar een luxe interieuritem. Hiermee heeft Stahlecker de aandacht getrokken van de film- en reclamewereld met als gevolg dat deze behangsels te zien zijn in diverse producties. Bovendien behoort een select aantal ambassades in Den Haag tot de klantenkring.

Met meer dan 145 jaar ervaring heeft het bedrijf zich succesvol aangepast aan veranderde marktomstandigheden. Met de toetreding tot het bedrijf van Roberts dochter Jaimy bereidt de zesde generatie Stahlecker zich voor om het familiebedrijf voort te zetten.

De informatie over Adrian Stahlecker werd ontleend aan de collectie Pers Documentatie van het Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (RKD) in Den Haag.

Kitty Bos-Droog,
Ursula de Goede-Broug,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

Detail behangdrukcilinder (collectie Stahlecker). Foto: Esther Langendam

Dakdromen of nachtmerries?

In de derde bijdrage wijst Rik Bauer op de dakopbouw als panacee voor de vastgelopen woningproductie. Maar offert het pragmatische bestuur hier niet het geaccumuleerde stadsschoon van de eigen bewoners op voor de nieuwe

woningzoekenden? En hoe smeedt het bestuur consensus over inpassing van dakopbouwen in de Haagse omgevingskwaliteit?

Peter Drijver, architect,
Vriend van Den Haag

De stad als Gesamtkunstwerk

In de architectuur is een Gesamtkunstwerk een gebouw, meestal een huis, waarin alle elementen (exterieur, interieur, gebruiksvoorwerpen) door één of enkele, meer of minder geniale, individuen in onderlinge afstemming zijn ontworpen. De meeste steden zijn daar natuurlijk het tegendeel van; ontstaan, (soms) bedacht en gemaakt door talloze, vaak anonieme mensen, gedurende vele generaties, met telkens wisselende inzichten, mogelijkheden, behoeften en smaken. Toch is het een mooie metafoor; samen bouwen we aan de stad, voegen we iets toe aan (of halen we iets weg van) wat eerdere generaties hebben gedaan en maken zo, als we het goed doen, iets dat het individuele overstijgt en bewondering, herkenning en verrukking op kan roepen. Van deze lyriek is het een grote stap naar de dagelijkse realiteit van de Haagse dakopbouwen waar ik als derde in deze serie mijn licht op mag laten schijnen.

Dakopbouwen

Het gemeentebestuur is er al lange tijd enthousiast voorstander van. Bedoeld om 'bewoners te binden aan de stad', waarbij vooral werd gemikt op het behoud van gezinnen. Een behoorlijke evaluatie of dat doel ook daadwerkelijk is/wordt bereikt, is overigens nooit gedaan. De inzet werd: het mag overal, tenzij het uit stedenbouwkundig of cultuurhistorisch oogpunt echt niet verantwoord is. En verder is het, voor de gemeente, een kwestie van afweging tussen het belang van de initiatiefnemer en dat van omwonenden. Waarbij in de praktijk dan eigenlijk alleen (het verlies aan) bezonning een thema is. Daarna is het aan de Adviescommissie omgevingskwaliteit en cultureel erfgoed (voorheen bekend als de Welstandscommissie) om te kijken naar de architectonische uitwerking en de materialisering.

De dakopbouwen roepen echter ook veel weerstand op. Er zijn dan ook al verschillende beleids- en kadernota's aan

gewijd, en weer gewijzigd. Zo kwam er een verbod op het bouwkundig splitsen van die extra verdieping - waarmee een extra zelfstandige woning zou ontstaan - althans gedurende de eerste 10 jaar. Dit splitsingsverbod was bedoeld om de overlast te beperken door de komst van extra bewoners in straten en wijken die vaak toch al weinig openbare ruimte kennen. Want de dakopbouwen tieren vooral welig op de platte daken van de gordel '20-'40 in onze stad.

De voorstanders van dakopbouwen hebben echter het tij mee; ook op nationaal niveau wordt immers, als onderdeel van de strijd tegen de woningnood, volop ingezet op optoppen, aanplakken en zelfs het gemakkelijker maken van splitsen van woningen.

Dit alles vraagt om een genuanceerd oordeel. De woningnood is immers reëel en verdichting van de stad kan ook bijdragen aan behouden of versterken van het draagvlak voor voorzieningen. Aan de andere kant: een kernkwaliteit van Den Haag, van ons gemeenschappelijke kunstwerk, is de relatieve 'luchtigheid', doordat de gemiddelde woonbebouwing lager is dan in steden als Amsterdam en Rotterdam. Er zijn echter genoeg straten waarvan je je afvraagt waarom, gelet op de brede ruimte voor de deur, niet direct al een laag hoger is gebouwd. Tegelijkertijd leiden de dakopbouwen tot minder woonkwaliteit voor mensen die ermee worden geconfronteerd (en wat doet dat met hun 'binding aan de stad?') en soms tot een onacceptabele verbroekeling van het stadsbeeld. Omdat juist die gordel '20-'40 vaak een zeer homogene hoogte kent.

We hebben dus zowel meer precisie als meer durf nodig. Precisie door straten aan te wijzen waar dakopbouwen niet zijn toegestaan zodat deze straten als 'representatief' voor de betreffende bouwtijd en -stijl kunnen (blijven) dienen. Maar ook door af te zien van dakopbouwen waar sprake is van een duidelijke hiërarchie tussen hoofd- en zijstraten of van panden of blokken die qua opbouw en proporties harmo-

nieuw en afgerond zijn. En durf omdat domweg doormetselen van de gevel eronder tot meer van hetzelfde leidt en daarmee een gemiste kans is om meer variatie in buurten en straten te krijgen (afb. 1 en 2). Maak bijvoorbeeld gebruik van voorbeelden in de directe omgeving van de panden om ornamentiek in baksteen toe te voegen aan de opbouwen. Of maak, en daarin sluit ik mij aan bij het pleidooi van Eric Vreedenburgh in de vorige aflevering van dit blad, op bijzondere plekken de keuze om een echt tweede maaiveld met luchtgebonden wonen mogelijk te maken.

De gemeente is al enige tijd bezig met een Nota Omgevingskwaliteit die zou kunnen helpen. Ambitie is in ieder geval dat iedere ingreep in de stad de Haagse omgevingskwaliteit versterkt. Waarbij omgevingskwaliteit over (veel) meer gaat dan alleen het uiterlijk van een bouwwerk. Een van de doelen, in lijn met de Omgevingswet, is om al in een vroeg stadium van de planvorming te kunnen sturen op integrale kwaliteitszorg.

Dakopbouwen worden in de nota apart behandeld, omdat de gemeente de dakopbouwen als 'typisch Haagse' ingrepen beschouwt (en dat zou weleens kunnen kloppen, er is geen andere gemeente die zo systematisch bezig is zichzelf omhoog te krikken). Als belangrijkste uitgangspunten hanteert de gemeente dat de eerste dakopbouw op een architectonische eenheid (vaak een bouwblok) leidend is voor alle opbouwen die daarna (mogelijk) volgen (de initiatiefnemer moet

Afbeelding 1: Lijsterbesstraat, meer van hetzelfde.
Foto: Rik Bauer

dan ook een schetsontwerp aanleveren voor de totale extra laag) en dat de dakopbouw een 'architectuureigen' aansluiting op de bestaande bebouwing moet zijn. De voorbeelden laten zien dat op dit vlak nog een wereld valt te winnen! Zie de panden aan de Weteringkade (afb. 3) die allemaal eigen variaties in dakbeëindigingen kennen (de luchtlijn, waar Maarten Ruijters in zijn bijdrage aan deze serie al over schreef); hoe kan daar dan een vierkante doos passend bij zijn? Zie het voorbeeld aan de Pletterijstraat (afb. 4): twee

Afbeelding 2: derde Louise de Colignystraat, durf en variatie. Foto: Rik Bauer

Afbeelding 3: Weteringkade, doos negeert de luchtlijn. Foto: Rik Bauer

Afbeelding 4: Pletterijstraat, zelfde onderbouw, totaal verschillende opbouw. Foto: Rik Bauer

identieke panden, links met een extra laag vol variatie, die wat toevoegt aan het bestaande pand, rechts met een verpletterend saaie verlenging van de laag eronder; hoe kan allebei goedkeuring krijgen?

De nota zet in op 'vooraf voeren van gesprekken om samen waarden te herkennen en erkennen'. Maar wie gaat die gesprekken dan voeren? Dus hoe komen we van het individuele naar het gezamenlijke? Om grip te krijgen op deze materie zou de gemeente nog wel wat verdere stappen mogen zetten om het individuele en het gezamenlijke belang te verenigen. Niet alleen door die precisie en durf een plek in de nota te geven maar ook door bijvoorbeeld alleen toestemming te geven voor een dakopbouw op een architectonische eenheid als binnen een bepaalde termijn iedereen meedoet, zodat we niet blijven zitten met losse flodders. Of door de plasticiteit van blokken te handhaven door eerst de hoeken te laten ophogen, alvorens andere delen aan bod kunnen komen. En misschien ook wel door zelf het initiatief te nemen en ontwerpen te laten maken en soms daar letterlijk ruimte voor te scheppen door hele blokken te reconstrueren. Kortom: echt samen bouwen aan de stad!

Rik Bauer,
secretaris Stichting Monumentenfonds Den Haag e.o.

SamenSpraak – Het Gilde Den Haag

Het Gilde excelleert in het delen van expertise en ervaring. Hierover spraken wij met Frans Bodmer en Anke van Kampen van de Stichting Gilde Den Haag in de sociëteit van Pulchri Studio.

Het Gilde is een initiatief dat zijn oorsprong vindt in Amsterdam. Het werd opgericht in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw, een periode waarin vroegpensioen gebruikelijk was. Veel mensen gingen toen rond hun zestigste jaar, sommigen zelfs eerder, met pensioen. Deze vroeg gepensioneerden vormden de kern van Het Gilde. Ze waren op zoek naar zinvolle activiteiten en wilden hun kennis en ervaring inzetten voor en met anderen.

Het inmiddels landelijk geworden initiatief, er zijn 65 lokale Gilden bij aangesloten, paste in die tijd goed in de trend van actief ouder worden en het benutten van de kennis en ervaring van senioren. Het biedt gepensioneerden de mogelijkheid om betrokken te blijven bij de samenleving en hun vaardigheden te delen, wat bijdraagt aan een gevoel van zingeving en sociale verbondenheid.

Tegenwoordig kenmerken de vrijwilligersteams zich door een grotere diversiteit in leeftijdsopbouw. Opvallend is de toegenomen aanwezigheid van jongeren die essentiële taken voor het Gilde uitvoeren, zoals het vervullen van de rol van taalcoach.

De Haagse tak kent drie soorten activiteiten

De Stichting Gilde Den Haag is een non-profitorganisatie en is actief op het gebied van kennisoverdracht en integratie, opgericht op 21 mei 1987 en geïnspireerd door het model van Gilde Amsterdam, dat in 1984 was opgericht. De gemeente Den Haag verleende subsidie aan de Haagse afdeling, wat de start mogelijk maakte. In de beginjaren richtten de activiteiten zich voornamelijk op historische rondleidingen door de binnenstad, waarbij aandacht werd besteed aan architectuur en geschiedenis. Het aantal vrijwilligers is de laatste jaren teruggelopen van ongeveer 400 naar ongeveer 250, voornamelijk als gevolg van de beperkingen die de Covid-pandemie met zich meebracht.

Gilde Den Haag ontplooit tegenwoordig drie soorten activiteiten. Jaarlijks maken enkele duizenden mensen van binnen en buiten Den Haag één van de bekende stadswandelingen door de stad met een gids van het Gilde. Daarnaast is er het

taalmaatjesproject SamenSpraak voor mensen die (beter) Nederlands willen leren spreken. Ten slotte is er de cursus Hagologie, waarbij deelnemers op een bijzondere manier de geschiedenis van Den Haag leren kennen. Wij beperken ons hier tot SamenSpraak.

SamenSpraak

Bij het project SamenSpraak (gestart in 2008) worden vrijwilligers één-op-één gekoppeld aan anderstaligen om hen te helpen bij het beter leren spreken van de Nederlandse taal en het verkennen van de Nederlandse cultuur. Aanvankelijk richtte men zich vooral op expats die Nederlands wilden leren spreken. In 2016 kwam daar als gevolg van de grote stroom Syrische vluchtelingen een speciale aanpak voor vluchtelingen bij. Dat is nodig omdat zij andere wensen en behoeften hebben. Zo is er door het veelvuldig (moeten) verhuizen een flexibele aanpak nodig.

Er zijn twee onderdelen: SamenSpraak Algemeen en SamenSpraak Vluchtelingen, die afzonderlijk opereren maar beide zijn gericht op taalcoaching en culturele uitwisseling. SamenSpraak Vluchtelingen richt zich specifiek op vluchtelingen en statushouders, waarbij naast taalondersteuning ook in beperkte mate hulp wordt geboden of wordt doorverwezen bij inburgering, opleiding, werk en huisvesting. Dit project draagt bij aan het beleid van de Gemeente Den Haag om een snelle en effectieve integratie van vluchtelingen te bevorderen.

SamenSpraak Algemeen richt zich op anderstaligen die al langer in Nederland wonen, op arbeidsmigranten en op expats. Op het moment van schrijven zijn er bij SamenSpraak Algemeen 135 taalkoppels actief, met 104 coaches. Dat verschil wordt verklaard doordat er coaches zijn met soms twee of zelfs drie "taalmaatjes". Een kleine 20 anderstaligen wachten nog op een taalcoach. Bij SamenSpraak Vluchtelingen zijn 46 koppels actief, met 41 coaches. Er wachten nog 11 vluchtelingen op een coach.

Taalcoach worden?

Momenteel is Gilde Den Haag dan ook op zoek naar nieuwe enthousiaste vrijwilligers, voor zowel SamenSpraak Algemeen als voor SamenSpraak Vluchtelingen. Vrijwilligers worden voor een periode van een jaar gekoppeld aan een anderstalige voor wekelijkse gesprekken van ongeveer een uur, waarbij

Geïnteresseerden kunnen zich aanmelden via de website van Gilde Den Haag:
www.gildedenhaag.nl/samenspraak_aanmelden.php

zij samen activiteiten kunnen ondernemen zoals museumbezoeken, wandelingen of gesprekken in een openbare ruimte. Om coach te worden is er geen speciale opleiding vereist; de enige functie-eisen zijn Nederlands spreken en goed kunnen luisteren. Veel taalcoaches vinden dit een fijne manier om vrijwilligerswerk te doen. Het kost niet veel tijd, je bent heel flexibel en je bepaalt zelf samen met je taalmaatje hoe, waar en wanneer. Bovendien maak je kennis met mensen uit een ander land, met andere ervaringen en een andere cultuur. Bovenal ben je in de gelegenheid om iets over te

brengen van onze taal en onze mooie stad Den Haag aan een geïnteresseerde en gemotiveerde deelnemer. Vrijwilligers krijgen ondersteuning via trainingsprogramma's en intervisies, maar er kan ook gezocht worden op de website 'Het Begint met Taal' naar handreikingen voor bij de gesprekken.

Ursula de Goede-Broug,
Marcel Tielemans,
redactie@vriendenvandenhaag.nl

HERINNERINGSERFGOED

Monument voor de Stedenbouw aan de Van Ouwenlaan

Foto: Elsbeth van Hylckema Vlieg

Menig hondenuitlater of jogger zal hem wel eens gezien hebben, de sculpturistische bank van travertinstein in de Bosjes van Zanen. Een vloer van vier bij zeven meter met een L-vormige bank, aan de voorkant een muurtje en aan de achter- en zijkant een hoge wand. Naast de bank staat een rechthoekige zuil waaromheen in bas-reliëf de stedenbouw is uitgebeeld. Aan de voor- en zijkanten zien we het stadsbeeld, met een villa in een buitenwijk, de dichtere stadswijken en wat hoger de bebouwing van de binnenstad. Op de zijkant staat de figuur van Hermes die het koopmanschap uitbeeldt en de vrouwenfiguur Architectura, als symbool van de bouwkunst. Ontwerpers zijn de Haagse architect Co Brandes en beeldend kunstenaar Toon Dupuis.

De monumentale status van de bank komt door de architectuur- en cultuurhistorische waarde en het feit dat het een

uniek monument is voor een vakgebied, de stedenbouw. De herinnering gaat om de 80ste verjaardag van de directeur van de Maatschappij tot Exploitatie van onroerende goederen "Laan van Meerdervoort", Martinus Zanen, naar wie de bosjes zijn vernoemd. Het was een geschenk van deze maatschappij aan de gemeente, vanwege de verjaardag van zijn directeur. Op 1 juli 1933 werd de bank onthuld door de Haagse wethouder van stadsontwikkeling, Machiel Vrijenhoek.

Dat de naam Zanen aan deze plek verbonden is heeft zijn oorsprong in deze maatschappij die hij in 1894 oprichtte. Het was één van de eerste projectontwikkelaars die de stad heeft vormgegeven. Vanuit het kantoor aan de Zoutmanstraat werden gronden gekocht en verkocht, met name in het Benoordenhout en langs de Laan van Meerdervoort. In 1925 vestigde Zanen zich zelf in het Benoordenhout en bouwde er zijn eigen villa, ver van het stadsgewoel. Maar met de aanleg van de van Alkemadelaan verdween de rust. In 1939 overleed Zanen waarna de villa niet meer werd bewoond. In 1983 werd hij gesloopt.

Nu treffen we hier een bank die een tijdsbeeld neerzet. Bedoeld als 'Monument van Stedenbouw' herinnert het ons aan de grote ambities van de stad aan het begin van de vorige eeuw. Er is echter niets groots meer over van dit rustpunt voor de wandelaar. Mossen en algen hebben het in beslag genomen. Van de toenmalige verheven gedachten over stedenbouw resteert nog slechts een verslonsde sta-in-de-weg, zoals de bank er nu bijstaat.

Elsbeth van Hylckema Vlieg,
sv@vriendenvandenhaag.nl

Vloeibaar Haags erfgoed

Misschien bent u er wel eens geweest, of heeft u er een fles van staan. Ik heb het over ons Haagse jenevermuseum Van Kleef. Vanaf 1842 drinkt Den Haag het geestrijk vocht van Van Kleef. Tot stoomdistilleerderij Van Kleef als laatste van de 20 Haagse distilleerderijen in 1986 haar deuren sloot.

Monumentenzorg Den Haag beseftte dat het hier om een uniek stukje Den Haag ging. Er werden plannen gesmeed om in de voormalige distilleerderij een museum te realiseren. Stadsherstel kocht het pand aan en de museale inventaris werd grotendeels eigendom van de gemeente. De eerste pogingen om een museum te exploiteren mislukten, totdat de ondernemer Louis Centazzo zich bereid toonde om het museum onbezoldigd te exploiteren. Met de verkoop van de opnieuw ontwikkelde Van Kleef dranken, het geven van rondleidingen en proeverijen kon het onderhoud van de museale, gemeentelijke inventaris bekostigd worden. Wat als een vrijwilligersproject begon, is over de jaren uitgegroeid tot een uniek museum dat ook de inwendige mens niet onberoerd laat.

Maar de toekomst van jenevermuseum Van Kleef in Den Haag is onzeker. We lijken wel terug te zijn in 2000 toen het museum officieel geopend werd en externe factoren ons het ondernemen in de Haagse binnenstad erg uitdagend maakten. De eerste 10 jaar is Van Kleef moeilijk bereikbaar door de bouw van de tramtunnel en ligt de Lange Beestenmarkt één jaar open. Ook de introductie van het Verkeerscirculatieplan in 2009 geeft problemen. Het duurde maar liefst 12 jaar alvorens een navigatiesysteem de weg kon 'vinden' naar het centrum van Den Haag.

De gemeente bood ons een lening aan tegen 8% rente om de enorme omzet-

Fleur van Kruijt. Foto: René Oudshoorn

verliezen op te vangen. Maar we betaalden een hoge prijs om in een steeds mooier wordend historisch centrum te overleven. Op 1 mei 2023 vond de gemeente het centrum misschien wel zo mooi geworden dat een parkeerplaats voor de auto sowieso € 50.00 mag zijn, los van de parkeerduur. Met als gevolg een omzetzijging op doordeweekse dagen van ruim 80%. De Van Kleef dranken bleken nou niet zo lekker te zijn, dat dit betaald kon worden. Tot op heden is er door Van Kleef bijna € 400.000 besteed aan het behoud van het cultureel erfgoed. Maar de beslissing om de binnenstad te verlaten – teneinde het drankenmerk Van Kleef te laten overleven – ligt op de loer.

Is het dan gedaan met het vloeibare Haags erfgoed? Als het aan ons ligt zeker niet. Sterker nog er liggen plannen klaar om een erkend museum te worden en een podium te geven aan alle 20 distilleerderijen die onze stad ooit rijk was. Dankzij een groep enthousiaste vrijwilligers en het nationale Jenevermuseum Schiedam is al veel in kaart gebracht, maar mochten er lezers zijn die over de Haagse distillatiegeschiedenis kennis hebben, materiaal of andere “sterke verhalen”, neem dan

aub contact met ons op.

Het nieuwe museum zal alleen tot stand kunnen komen wanneer verhuurder Stadsherstel (die sinds 2004 de museale inventaris in eigendom heeft) ons de mogelijkheid geeft haar inventaris op museumaal verantwoorde wijze te beheren. In delen van het gebouw zijn de temperaturomstandigheden gelijk aan buiten en staat er schimmel op de muren waardoor we nooit het erkende museum zullen worden dat 40.000 bezoekers per jaar verwacht te ontvangen! Terwijl Stadsherstel en de gemeente Den Haag over de toekomst van jenevermuseum Van Kleef beslissen, gaan wij door met het uitwerken van alle plannen en is een crowdfundingactie opgezet om het jenevermuseum open te houden. We hopen binnenkort het glas te mogen heffen op een glorieuze toekomst in en met de stad Den Haag!

Fleur Kruijt

Van Kleef, Lange Beestenmarkt 109
2512 ED Den Haag

Op www.museumvankleef.nl vindt u alle informatie over het verleden, het heden en de mogelijke toekomst.

Felicitatie

De redactie feliciteert de Rotarians onder de Vrienden met het 100-jarig bestaan van Rotary Den Haag. Voorzitter Mark Frequin heeft samen met enkele andere leden een brochure geschreven over het ontstaan en de geschiedenis van de Rotary. Het boekje is niet in de winkel te koop, maar op de website van de Vrienden van Den Haag staat een samenvattende recensie van Piet Vernimmen.

Nieuwe leden

Wij heten de volgende nieuwe leden van harte welkom:

Y.S.A. Balk	J. van der Heide	Laurens Schrijnen
Chris de la Bijde	D.L. den Hollander	D.A. Slager
P.J. Bindt	Gijsbertus Hoogenboom	Idze Spilker
Rob Blokpoel	S. Husain Khan	Marijke Sweers
G.M.J. Bos	F.F. Kruyt	P. Timmers
Tineke Braakenburg-Luichjes	M.H. Lodestijn van Noort	D. de Wagenaar
M.L.I. Callewaert	J.M.L. Meewisse-Nieboer	H.R. de Wolf
P. Degen	M.L. ter Meulen	Ellen Zilvold-
Els Harteveld Arlman	M.S. de Nooi-Mooyaart	van Tetterode
	W.M.Chr. Rooseboom	

- advertentie -

Adverteren

Ons Den Haag verschijnt elk kwartaal in een oplage van 1400.

Door in ons blad te adverteren bereikt u niet alleen een voor treffelijke doelgroep, maar steunt u ook de activiteiten van onze Vereniging.

De advertentietarieven zijn:

1/4 pagina € 150,-
1/3 pagina € 200,-
1/2 pagina € 300,-
Hele pagina € 700,-

Bij een langdurige samenwerking is een korting van toepassing. Neem voor meer informatie contact op met redactie@vriendenvandenhaag.nl

COLOFON

Ons Den Haag verschijnt in 2025 vier maal.

Redactie: Kitty Bos-Droog (eindredacteur), Ursula de Goede-Broug, Marcel Tielemans en Michael Toorop (hoofdre da teur).

Fotoredactie: Esther Langendam

Redactieadres: Postbus 85977

2508 CR Den Haag

Reacties: richten aan:

redactie@vriendenvandenhaag.nl

Nieuwe kopij: kopij voor het nummer 2025.04 (oktober, november, december) dient uiterlijk 17 augustus 2025 per e-mail te zijn toegestuurd aan redactie@vriendenvandenhaag.nl

De inhoud van de artikelen in Ons Den Haag weerspiegelt niet noodzakelijkerwijs de mening van het bestuur van de Vereniging Vrienden van Den Haag of van de redactie van Ons Den Haag.

Wij doen er alles aan de recht hebbende(n) van foto's en afbeel dingen te achterhalen. In het geval dit niet is gelukt, kunt u zich als rechthebbende bij de redactie melden.

Oplage: 1.300

Losse verkoopprijs € 10

ISSN nummer: 3050-7510

Vormgeving en druk:

Quantes, Rijswijk

VERKOOPADRESSEN WENSKAARTEN VRIENDEN VAN DEN HAAG:

Boekhandel Couvée –
Benoordenhaeghe,
Van Hoytemastraat 66
Carla's Boeken,
De Savornin Lohmanplein 22b
De Haagse Boekerij,
Frederikstraat 24
Muzee Scheveningen,
Neptunusstraat 90-92
The Hague & Partners,
Station Den Haag Centraal
Roda Kantoorboekhandel,
Piet Heinstraat 116
Inproc Koffiebranderij en
Theehandel,
Denneweg 55
Drogisterij Van Mourik,
Frederik Hendriklaan 270

